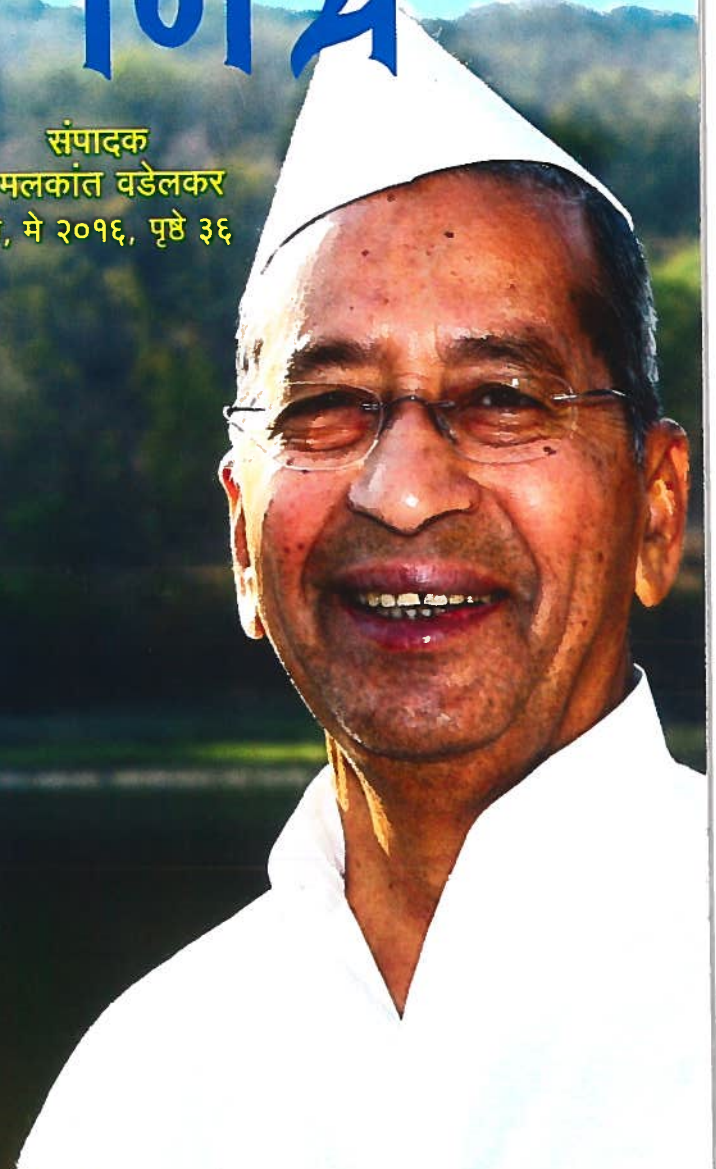

आदरणीय श्रीयुत. अशोकभाऊ,

वार्षिक वर्गणी
₹ ५००

अभियंता मित्र

संपादक
कमलकांत वडेलकर
पुणे, मे २०१६, पृष्ठे ३६

बृहन्मुंबई महापालिकेच्या अभियंत्यांचे

ऋणानुबंध अभियान व प्रबोधन वर्ष

लोकोपकारी, गांधीवादी, तत्त्वज्ञ,
लेखक, उद्योजक, संशोधक,
समाजसेवक, सर्व समावेशक,
हरितक्रांतीकारक आणि.....
अभियांत्रिकी पदवी नसलेले
ज्येष्ठ अभियंता

From: S.V. Deshpande - Plastic Park.

लोकोपकारी, गांधीवादी, तत्त्वज्ञ, लेखक, उद्योजक, संशोधक, थोर समाजसेवक सर्व समावेशक

कोणतीही अभियांत्रिकी पदवी न घेता अभियांत्रिकी क्षेत्रामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणावर आणि लोकोपयोगी विकास प्रकल्प राबविलेले थोर समाजसेवक आणि उद्योजक भवरलालजी जैन यांचे नुकतेच निधन झाले. अभियंत्यांचा मित्र होऊन त्यांच्या अभियांत्रिकी कौशल्यावर, त्यांच्या कलागुणांवर आणि एकूणच व्यक्तीमत्त्वावर प्रकाश टाकणारे, केवळ अभियांत्रिकीबद्दल नव्हे तर अभियंत्यांबद्दल लिहून एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित करणारे अभियंता मित्र हे महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर देश पातळीवरील एकमेव माध्यम असावे, असे गौरवपूर्ण उद्गार ज्यांनी आपल्या या माध्यमाबद्दल काढले होते, त्या कै. भाऊबद्दल मित्रवर्षी डॉ. दि.मा. मोरे यांनी या अंकात सविस्तर लेख लिहिला आहेच. पण आमच्या विनंतीवरून भूजल विभागाचे निवृत्त मुख्य अभियंता श्री. श्रीनिवास देशपांडे यांनी जैन इरिगेशन सिस्टिम्स लि.चे अध्यक्ष श्री. अशोक जैन यांनी लिहिलेला लेखही पाठविला त्याबद्दल कै. भाऊंना आदरांजली वाहतांनाच या उभय अभियंता मित्रांच्याप्रती आम्ही ऋण व्यक्त करतो.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि संशोधनात जागतिक पातळीवर नावाजलेल्या अमेरिकेतील नेब्रास्का विद्यापीठ व रॉबर्ट बी. डोहर्टी वॉटर फॉर फूड इन्स्टिट्यूटने जैन इरिगेशनचे संस्थापक भवरलालजी जैन यांच्या जीवनकार्याचा गौरव केला. नैसर्गिक संसाधनाच्या शाश्वत उपयोगासाठी प्रभावी संशोधनाला त्यांनी सदैव प्राधान्य दिले. शेतकरी- शास्त्रज्ञ-उद्योजक यांची योग्य सांगड घालून भवरलालजींनी सर्वसमावेशक हरित क्रांती साध्य करून दाखविली. त्यांच्या या अष्टपैलू कार्याचा सन्मान म्हणून नेब्रास्का विद्यापीठाने तेथील संशोधन प्रकल्पाला भवरलाल हिरालाल जैन- वॉटर फॉर फूड कॉलेजोरेटिव्ह प्रोग्राम नेब्रास्का विद्यापीठ असे कायमस्वरूपी नाव दिले आहे. या अंतर्गत जे संशोधक सहभागी होतील त्यांना बी.एच. जैन स्कॉलर तर संशोधन पूर्ण करणाऱ्यांना बी.एच. जैन फेलोज म्हणून गौरवान्वित केले जाणार असल्याची घोषणा नेब्रास्का विद्यापीठाने केली.

लिनकन, नेब्रास्का येथे सुरु असलेल्या वॉटर फॉर फूड ग्लोबल कॉन्फरन्समध्ये नेब्रास्का विद्यापीठाचे अध्यक्ष डॉ. हॅन्क एम. बॉन्डस यांनी हा गौरव केला. जैन इरिगेशनचे व्यवस्थापकीय संचालक अनिल जैन यांना त्यांनी सन्मानपत्राच्या वाचनानंतर स्मृतिचिन्ह प्रदान केले. कृषि व जल व्यवस्थापनातील अमूल्य योगदानासह लोकोपकारी, गांधीवादी, तत्त्वज्ञ, लेखक, उद्योजक, सामाजसेवक, शेतकरी, सर्वसमावेशक हरितक्रांतीकारक म्हणून भवरलालजींनी आपला अमूल्य ठसा उमटविला या शब्दात नेब्रास्का विद्यापीठाने मानपत्रात गौरव केला. या परिषदेसाठी जगभरातील कृषी व जलव्यवस्थापनातील तज्ज्ञ सहभागी झाले होते.

अमेरिकेतील युवा संशोधकांना भारतीय पिकांबाबत संशोधन करता यावे यासाठी नेब्रास्का विद्यापीठाने २०१२ मध्ये जैन इरिगेशन समवेत सामंजस्य करार केला. यानुसार सिंचन तंत्रज्ञानासाठी सहकार्य, पीक सुधारणा आणि भारत व अमेरिकेतील युवा संशोधकांच्या गुणवत्तेला वाव मिळावा यासाठी करारात भर दिला. हा करार जैन इरिगेशन-युनिव्हर्सिटी ऑफ नेब्रास्का वॉटर

फॉर फूड रिसर्च अण्ड एज्युकेशन प्रोग्राम म्हणून मानला गेला. याद्वारे मोअर क्रॉप पर ड्रॉप संकल्पनेनुसार शेतकऱ्यांच्या सहभागातून संशोधन हे सूत्र ठरले. हे संशोधन विविध विभागातील शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी प्रभावी संपर्कासह त्याला पूरकशिक्षणाची जोड देऊन शेतकऱ्यांच्या क्षमता विकासावर भर आर्दीवर लक्ष केंद्रीत केले. गत वर्षी जैन इरिगेशनने हा करार अधिक व्यापक करून नेब्रास्का विद्यापीठाला संसाधने व शास्त्रोक्त संशोधन आणि शैक्षणिक देवाण घेवणासाह कृषिशिक्षण विस्ताराला अग्रक्रम दिला.

भवरलालजी जैन हे आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील कुशल नेतृत्व करणारे पहिले व्यक्ती होते, ज्यांनी वॉटर फॉर फूड इन्स्टिट्यूटच्या मिशनला अधोरेखित केले. नेब्रास्का विद्यापीठासमवेत हे कार्य अधिक व्यापक केले. जगासमोर भेडसावणाऱ्या जल व अन्न सुरक्षिततेसाठी त्यांनी जल व अन्न व्यवस्थापनात उच्च शिक्षण संस्थांचे महत्त्व ओळखून आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठांना वेळोवेळी प्रोत्साहन दिले. अनुभवाधारीत शिक्षणासाठी त्यांनी दिलेले योगदान तेवढेच मोलाचे आहे. त्यांनी कृषी क्षेत्रात नाविण्यपूर्ण संशोधनाच्या माध्यमातून साध्य

केलेली क्रांती, नैसर्गिक स्रोतांचा शाश्वत उपयोग, सामान्य शेतकऱ्यांचा घेतलेला सहभाग व त्यांच्या जीवनाला दिलेला प्रगतीचा मार्ग लाख मोलाचा आहे या शब्दात नेब्रास्का विद्यापीठाने गौरव केला. ते शिक्षण क्षेत्रातील अभिनव प्रयोगासाठी जगभर ओळखले गेले. समानता व गुणवत्ता यासाठी त्यांनी तडजोड केली नाही. जळगावमधील दारिद्र्य रेषेखालील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी सुरु केलेली अनुभूती इंग्लिश मीडियम स्कूल ही एक पथदर्शी स्कूल म्हणून जगात नावाकपास आली आहे. या शाळेत नेब्रास्का विद्यापीठातील शिक्षणशास्त्र विषयात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अभिनव शिक्षण पद्धतीचे अध्ययन करता यावे व त्याला अधिक व्यापक कसे करता येईल यादृष्टीने संशोधन करण्यासाठी भवरलालजी जैन यांनी चालना दिली. याच बरोबर लाईफ सायन्स, कृषी व जल व्यवस्थापन क्षेत्रात विद्यापीठाच्या पदवी शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना जैन हिल्स येथील संशोधन प्रकल्प व गांधी रिसर्च फाउंडेशनचा लाभ घेता येईल असे प्रस्तावित केले. त्यांचे हे कार्य व्यापक दूरदृष्टिचे प्रतिक असल्याचे सन्मानपत्रात म्हटले आहे.

अमेरिकेत १४७ वर्षांपासून कार्यरत असलेल्या नेब्रास्का विद्यापीठाने आपल्या अभिनव शैक्षणिक उपक्रमांद्वारे नवे आयाम निर्माण केले आहेत. अशा जागतिक विद्यापीठाने जैन इरिगेशनचे संस्थापक भवरलालजी जैन यांच्या जीवन कार्याला अधोरेखित करून त्यांच्या संशोधन प्रकल्पाला नाव देणे हा भारतीय कृषी क्षेत्राचा गौरव आहे. भारतीय शेती आणि शेतकरी यांच्या उच्चल भवितव्यासाठी त्यांनी कुठेही कसर सोडली नाही. आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठांशी करार करताना त्यांनी भारतीय शेतकऱ्यांच्या विकासाला प्राधान्य दिले होते हे लक्षात घ्यावे लागेल. कृषी शिक्षण विस्ताराची प्रभावी जोड जिथे मिळते तिथे कृषी क्षेत्राच्या विकासाला वेळ लागत नाही. जैन इरिगेशन यापुढेही विविध आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठांसमवेत काम करण्यास पुढाकार घेऊन संशोधनाला अधिक चालना देईल.

जागतिक जलदिन

दि इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजिनिअर्सच्या केंद्रातर्फे आयोजित केलेल्या जागतिक जलदिनानिमित्त प्रमुख वक्ते श्री. चेतन पंडित यांचे स्वागत करताना मानद सचिव श्री. वसंतराव शिंदे व कार्यक्रमाचे प्रमुख आयोजक श्री. सुदर्शन तांदळे आणि उपस्थित जलप्रेमी.

विकासकर्मी अभियंता मित्र मे २०१६

■ डॉ. दि. मा. मोरे

खेड्याकडे चला हे कृतीने सांगणारे द्रष्टे व्यक्तिमत्व

ठिबक सिंचन प्रणालीचे प्रणेते, सिंचन क्रांतीचे प्रवर्तक, करार शेतीचे पुरस्कर्ते, सौरऊर्जेचेही प्रणेते, शेतकऱ्यांचे पाठीराखे, आपल्या उद्योगशिलतेने ग्रामीण भागाला बळकटी आणणारे, सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीय कामाबद्दल राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळविलेले, पद्मश्री आणि अशा कितीतरी पदव्यांनी आणि पुरस्कारांनी सन्मानित झालेले भंवरलालजी जैन यांचे नुकतेच निधन झाले. त्यांच्याविषयी त्यांचे अगदी जवळचे स्नेही डॉ. दि. मा. मोरे यांनी अभियंता मित्रसाठी हा आठवणींना उजाळा देणारा लेख लिहिला आहे...

महाराष्ट्रातील ठाणे या आदिवासी जिल्ह्यामध्ये एका खाजगी सेवा भावी संस्थेच्या आर्थिक सहाय्याने शेकडो काँक्रीटचे बंधारे बांधून वाहून जाणारे पाणी अडवून, पावसाळी हंगामानंतर दुसरे व तिसरे पीक घेण्यासाठी पाणी उपलब्ध करून गरीब आदिवासी लोकांच्या जीवनामध्ये सुखाचे दिवस आणण्यासाठी झटणाऱ्या शासनाच्या सार्वजनिक बांधकाम विभागात कार्यरत असणाऱ्या जगताप नावाच्या अभियंत्याला पुरस्कार देऊन गौरव करणाऱ्या पुण्यातील एस.एम. जोशी सभागृहामधील दि. २५ फेब्रुवारी २०१६ ला संध्याकाळी ६ वाजता होणाऱ्या कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी निघालो होतो. अचानकपणे आदित्य फिचर्स या वार्ताकन करणाऱ्या संस्थेतून फोन आला आणि त्यांनी भवरलालजी जैन उर्फ भाऊ गेल्याची बातमी कानावर घातली. क्षणभर युग संपल्याचा भास झाला. दि. २७ फेब्रुवारीच्या संध्याकाळी पाच

वाजण्याच्या सुमारास त्यांचा देह पंचतत्वात विलीन करण्यात आला. जैन हिल्स नावाच्या डोंगरावर वातावरण शोकाकूल झालेले होते. हजारोच्या संख्येने माणसाचे थवे जैन हिल्स म्हणजेच भाऊच्या निश्चेष्ट देहाचे अंत्यदर्शन घेण्यासाठी दोन दिवसापासून येत होते, जात होते, काहीजण थांबत होते. माणसे मूकपणे एकमेकांशी बोलत होती. मरणाला अनेक वेळा कशा हुलकावण्या दिलेल्या आहेत याचे वर्णन भाऊ सहजपणे अनेक वेळा हसत हसत करत असत आणि म्हणून या वेळेस ते सर्वांमधून निघून जातील असे कोणालाही वाटले नव्हते. गेले पंधरा दिवस ते उपचारासाठी मुंबईतच होते. नेहमीप्रमाणे परत येऊन कामाला स्वतःला जुंपून घेतील अशीच अपेक्षा जवळ जवळ सर्वांचीच होती. नियतीने हे भाकित खोटे ठरविले. जळगावच्या दिशेने तोंड करून उभे राहाणे देखील गलबलल्यासारखे होते. गेल्या २० एक वर्षांपासूनच्या

■ जैन हिल्स परिसरात भाऊंच्या पुढाकाराने अखिल भारतीय जलसाहित्य संमेलनाचे आयोजन करण्यात आले होते. त्याप्रसंगी जलप्रेमींचे स्वागत करणारे असे शिल्प प्रवेशद्वारात उभे केले होते.

सहवासात जैन हिल्स वरील भाऊंचा सहवास माझ्या सारख्यांना माहेरी जाण्याचे समाधान मिळवून देत होता. महिलांनाच माहेरचे सुख अनुभवास मिळते हे पूर्ण सत्य नाही याची प्रचिती भाऊंच्या सहवासात मला मात्र आलेली आहे. मोरे साहेब, खूप दिवस झाले आला नाहीत अशी हाक आता ऐकू येणार नाही, हे दुःख पेलवण्यासाठी बराचसा काळ जावा लागेल.

जून १९९६ चा महिना होता. नांदेड या ठिकाणी अधीक्षक अभियंता म्हणून काम करण्यामध्ये साडे पाच वर्षांचा काळ लोटला होता. शासकीय अधिकाऱ्यांची तीन चार वर्षांनंतर बदली होत असते. केव्हातरी आणि कोठेतरी लवकरच बदली होईल असे वातावरण होते. कालवा आणि कालव्यावरील बांधकामे याच्या डिझाईन्समध्ये गेल्या ४०-५० वर्षांच्या पाटबंधारे विभागाच्या अनुभवावर आधारित सुधारणा कराव्यात, काही बांधकामाच्या डिझाईन्सचे प्रमाणिकरण करावे असा विचार मनामध्ये घोळत होता आणि त्या दृष्टीने पुणे वा नाशिक या ठिकाणी संकल्प चित्र मंडळात बदली व्हावी अशी इच्छा व्यक्त केलेली होती. पण मनात असेल तसे होत नसते. डिसेंबर १९९५ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने पाणी आणि सिंचनाच्या क्षेत्रात निर्माण झालेल्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नावर समर्पक

उत्तरे शोधून राज्याच्या विकासाच्या पुढच्या दिशेबद्दल शिफारसी करण्याबाबत महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाची (राज्याचा सिंचनाचा दुसरा आयोग) स्थापना केली होती. आयोगाच्या रचनेमध्ये वेगवेगळ्या क्षेत्रात (सिंचन, कृषी, सहकार, अर्थशास्त्र इ) अनुभव असणाऱ्या एका डझनापेक्षा जास्त सदस्यांची नेमणूक केलेली होती. त्यांना मदत करण्यासाठी वेगवेगळ्या विषयातील एक डझनभर अधिकाऱ्यांच्या नेमणुकीचीपण तरतूद करण्यात आलेली होती. मा. भवरलालजी जैन यांची त्यांच्या आधुनिक सिंचन पध्दतीतील गाढा व्यासंग, अनुभव आणि अभ्यास, ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या दिशा या विषयातील त्यांची गती इ.चा लाभ घेण्यासाठी आयोगामध्ये सन्माननीय सदस्य म्हणून शासनाने नेमणूक केली होती. डॉ. माधवरावजी चितळे हे अध्यक्ष होते आणि पुढे चालून मी सदस्य सचिवाचा कार्यभार सांभाळला. या आयोगामध्ये कृषी विद्यापीठाचे कुलगुरू होते. प्रशासनाचा गाढा अभ्यास असणारे श्री. भुजंगरावजी कुलकर्णी व माती या विषयाचे गाढे अभ्यासक डॉ. वन्हाडे होते. साखरेचे अर्थशास्त्र मांडणारे नाशिकचे बाळासाहेब वाघ होते. आयोगाचे काम चारएक वर्षे चालले. पाणी या विषयातील लोकांचे विचार, त्यांच्या कल्पना समजून घेण्यासाठी हजारो लोकांना बोलते केले गेले. अनेक बैठका घेतल्या, राज्यातील वेगवेगळ्या नदी खोऱ्यात विविध विषयावर कार्यशाळा घेतल्या. महाराष्ट्राचा इतिहास, भूगोल, पाऊस, पाणी, माती प्रत्यक्ष फिरून जाणून घेण्याचा प्रयत्न झाला. जून १९९९ मध्ये २००० पानाचा व शंभराच्या आसपास नकाशे असणारा पाच खंडातील अहवाल शासनाने सादर करण्यात आला. २१ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील सिंचन हे थेंबातून विकासाची क्रांती करणारे असेल आणि त्यादृष्टीने लगोलग धोरणे आखणे गरजेचे आहे अशा दूरगामी विचाराची शिफारस भवरलालजी जैन यांच्या परिपक्व अनुभवाच्या आधारेच करण्यात आली असे म्हणणे जास्त संयुक्तिक होईल.

जून १९९६ च्या अखेरीस नांदेडहून माझी बदली झाली आणि लागलीच जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात आयोगाचा कार्यभार स्वीकारला. आयोगाची निर्मिती होऊन सहा महिन्यापेक्षा जास्त काळ लोटला होता. पण आयोगाचे काम करण्यासाठी शासनाला अधिकारी मिळत नव्हते आणि ती वास्तविकता होती. आयोगात आल्यानंतर वेगवेगळ्या विषयातील दहा ते बारा अधिकारी मिळवण्यासाठी एक ते दीड वर्षांचा प्रयत्न करावा लागला. आयोगाचे सर्व सदस्य अराजकीय आणि अप्रशासकीय होते. शासनाच्या बाहेर राहून स्वतःच्या आवडीच्या व्यवसायात रमून राज्याला विकासाची एक वेगळी दिशा देण्याची क्षमता त्यांच्याकडे होती असे म्हणावे लागेल. चितळे सर त्यांच्या सर्व सदस्यांना अतिशय आदराने वागवत असत आणि म्हणून तीच सवय आमच्या अंगवळणी आम्हाला पाडून घ्यावी लागली. शासकीय अधिकारी म्हणून आम्हाला आमच्या वरिष्ठांचा आणि राजकीय लोकांचा मान राखण्याची सवय लागलेली असते. याच्याही पलिकडे एक वेगळे जग आहे आणि ते अधिक मूल्यवान आहे याची कल्पना फार थोड्या लोकांना आलेली असते. आयोगामध्ये काम केल्यामुळे हे सर्व शिकण्याची मला संधी मिळाली आणि याचा मला खूप लाभ झाला. आयोगामुळेच भवरलालजी जैन सारख्या एका द्रष्ट्या

विचारवंताचा जवळून सहवास लाभला. जैन हिल्स जळगाव येथील निर्मितीशी आपुलकीचे नाते जुळले. भाऊंच्या कुटुंबाचा आपणही एक भाग झालो आहोत का असेही मला अधून मधून वाटत असे. चांगुलपणा वरून पाझरत असतो याची प्रचिती मला येत गेली.

आयोगाच्या बैठका साधारणतः दर महिन्याला होत असत. कामाच्या व्यग्रतेमुळे आणि प्रकृतीवरील प्रवासाचा ताण कमी करण्याच्या दृष्टीने आयोगाच्या सर्वच बैठकांना भाऊंची उपस्थिती लाभत नव्हती. आयोगाच्या सर्व सदस्यांना आणि अधिकाऱ्यांना मात्र भवरलालजींनीच बैठकीला यावे आणि त्यांचे मौलिक विचार द्यावेत असे मनापासून वाटत होते. अधून मधून जळगावातून बर्वे नावाचे पाटबंधारे खात्यातील एक निवृत्त अधिकारी भाऊंच्या गैरहजेरीत बैठकीला येत असत. भाऊ आपणच या असे आग्रहाने सांगण्याचे धाडस आम्हाला कधी तरी करावे लागत असे. आयोगाच्या सदस्यांना सन्मानाने वागणूक देण्याबाबत चितळे सर फार संवेदनशील होते. भवरलालजी ज्या ज्या वेळी बैठकीसाठी येत असत, तेव्हा बैठकीतील त्यांची जागा अध्यक्ष, म्हणजे चितळे सरांना लागून असे. दुसऱ्या बाजूला भुजंगरावजी असत. तशा सूचना चितळे सरांनी दिलेल्या होत्या. त्याचे पालन चारही वर्षे न चुकता आम्ही केलेले होते. आयोगातील सहभागाबद्दल भाऊंनी शासनाकडून मानधन घेतले नाही. देणे एवढेच माहिती होते, घेणे नाही.

साधारणतः आयोगातील एका वर्षाच्या कालावधी नंतर आधुनिक सिंचन पध्दतीच्या वेगवेगळ्या उपांगाची माहिती करून घेण्यासाठी, डोंगराळ आणि पडीक जमीनीचे शेतीत रूपांतरण करण्याचे अर्थशास्त्र जाणून घेण्यासाठी, आयोगाची बैठक जैन हिल्स जळगाव याठिकाणी (१९९६-९७) घेण्याचे निश्चित झाले. त्यादृष्टीने पूर्व तयारी म्हणून भाऊंना भेटण्यासाठी मी जैन हिल्सच्या परिसरात प्रथमतः पाऊल टाकले. जैन हिल्सवर गुरुकुल आणि पाच बंगल्याचे काम झालेले होते. माझा मुक्काम बंगला नं. १ म्हणजेच भाऊंचे निवासस्थान याठिकाणी होता. त्या

■ सौ. विजयाताई चितळे व डॉ. माधवराव चितळे यांचे स्वागत करताना भाऊ

डोंगरावरील फळबागाची, वृक्षराईची, टिशू कल्चर नर्सरीची, प्रशिक्षण केंद्र आणि निवासी बंगल्याची व्यवस्था पाहून मी हरखून गेलो. भाऊंच्या कल्पक दृष्टीतून अमेरिका, जर्मनी, जपान सारख्या पुढारलेल्या देशात जे वातावरण निर्माण केलेले सापडणार नाही, त्याच्यापेक्षाही काकणभर सरस व सुबक व्यवस्था जैन हिल्सवर करण्यात आलेली मला दिसली. माझ्या काही पत्रात जैन हिल्सचा उल्लेख पृथ्वीवरील स्वर्ग असा केल्याचे मला आठवते कारण मला तसे मनापासून वाटत असे. स्वच्छता आणि नीटनेटकेपणा अप्रतिम असते. भोजनाची, निवासाची व्यवस्था अतिशय कल्पकतेने केलेली दिसून येते. व्यवस्थेला जो कर्मचारी वर्ग आहे, तो देखिल तितकाच सालस, स्वच्छ आणि नम्र आहे. पहिल्याच भेटीत भाऊंच्या कल्पक दृष्टीतून निर्माण झालेल्या परिसराने मला भुरळ घातली आणि भाऊंच्या विचारांच्या मी जास्त जवळ गेलो. त्यांनी निर्माण केलेल्या परिसरात भाऊंनी म. गांधी आचरणात आणल्याची प्रचिती प्रथमतः या ठिकाणीच होते. जगामध्ये अनेक लोक बोलतात पण

त्याप्रमाणे वागत नाहीत. पर्यावरणाची जपणूक करण्याचा संदेश देणाऱ्या कार्यशाळा, सभा, समारंभामध्ये प्लॅस्टीकचा वारेमाप वापर केलेला दिसतो आणि परिसर विद्रूप होतो. याची दखलपण कोणी घेत नाही. चांगुलपणाची सुरुवात आपल्यापासून करावी याचा धडा भाऊंच्या प्रत्येक कृतीतून इतरांना मिळत असतो. म. गांधी म्हणत असत, माझे जीवन म्हणजेच संदेश आहे, हे घोषवाक्य भाऊंना फार चपखलपणे लागू होते असेच मला वाटून जाते. स्वच्छता ही इश्वराचे दुसरे रूप आहे असेही म. गांधीजी म्हणत असत. हजार एक एकराचा खाजगी डोंगर भाऊंनी विकत घेतला आणि पुढे त्याचे नंदनवनात रूपांतरण केले. त्याच डोंगरावर पडणारा तुटपुंजा पाऊस साठविण्याची व्यवस्था केली आणि त्या पाण्यातूनच सर्व परिसर हिरवा केला. भर एप्रिल, मे महिन्यात तापमानाचा आकडा ५०० से.ग्रेड कडे झेपावत असताना एकही झुडूप पाण्याविना कोमेजलेले दिसत नाही. परिसरात पाणीही कोठे दिसत नाही, मात्र हिरवाई सगळीकडे पसरलेली दिसते. त्यांनी निर्माण केलेल्या प्रत्येक कलाकृतीतून जीवनाला एक

वेगळाच संदेश देणारा अर्थ निघतो. त्यांचे सहज बोलणेपण विचार करून तयार केलेल्या म्हणीपेक्षाही अधिक भारदस्त आणि अर्थपूर्ण असायचे. त्याच्या बोललेल्या वाक्याचे जर संकलन केले गेले तर एक उत्तम असा ग्रंथ निर्माण होईल आणि येत्या काळात जैन इरिगेशन ही संस्था हे काम निश्चित करेल असे मला वाटून जाते.

ठरल्याप्रमाणे आयोगाची बैठक जैन हिल्सवर पार पडली. आयोगाच्या सर्व सदस्यांना आणि अधिकाऱ्यांना जैन उद्योग समुहाने जळगाव परिसरामध्ये प्लॅस्टीक पार्क, फुड पोसेसिंग उद्योग, सौर ऊर्जा उपकरणे आणि ऊर्जा निर्मिती, टिश्यू कल्चर नर्सरी, आंबा, पेरू, डार्लिंग इ. च्या फळबागा आणि ठिबक, तुषार सिंचन पध्दतीची वेगवेगळी उपकरणे इ. सर्व बाबी तपशीलवार पणे पाहाता व समजून घेता आल्या. ओबड धोबड डोंगराचे यंत्राच्या सहाय्याने शेतीत रूपांतरण करणे, सर्वसामान्यांना अर्थ शास्त्रीस दृष्टीने परवडणारे नाही हे पण ते मनमोकळेपणाने बोलत असत. याच दौऱ्यात तापी नदीवरील हतनूर धरणाला आणि वाकोद या त्यांच्या जन्मगावी केलेल्या जल संधारणाच्या आणि वृक्ष संवर्धनाच्या कामाला आयोगाने भेट दिली. वनाला सिंचनाची सोय केली तर वृक्षाची वाढ दुप्पट होते याचा प्रयोगपण पाहिला. धरण स्थळावर परिसरातील शेतकऱ्यांच्या उपस्थितीत आयोगाची बैठक झाली. शेतकऱ्यांनी भूसंपादनाचे आणि पुनर्वसनाचे प्रश्न मांडले. मला आठवते, भाऊंनी शेतकऱ्यांच्या सर्व प्रश्नांना उचलून धरले. पाटबंधारे आणि महसूल खाते सिंचन प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या, शेती गमावून अडचणीत आलेल्या लोकांचे प्रश्न सोडविण्यामध्ये संवेदनशीलता अजिबात दाखवत नाही आणि म्हणून आयोगाने यासाठी काही भरीव शिफारसी करण्याची गरज आहे असेही ते बोलून गेलेले होते. आयोगाच्या अहवालात भूसंपादन आणि पुनर्वसन या प्रकरणात या बाबीचा योग्य तो परामर्ष घेऊन काळाच्या पुढे एक पाऊल टाकून शिफारसी करण्यात आलेल्या आहेत. आयोगाचा दोन ते तीन दिवसाचा जैन हिल्स या ठिकाणचा मुक्काम संपवून आम्ही परत औरंगाबादला आलो. आयोगाची ही भेट मात्र सर्वांच्याच स्मरणात राहिली आणि मी मात्र भाऊ, त्यांचे शेतकरी आणि देशाप्रती विचार आणि जळगावच्या अवती भवती त्यांनी निर्माण केलेले विश्व यांच्या जास्त जवळ गेलो.

आयोगाचा अहवाल अंतिम करण्याचे (१९९८-९९) प्रयत्न चालू होते. औरंगाबाद या ठिकाणची त्या अर्थाने शेवटची बैठक साधारणतः एक आठवडा चाललेली होती. वेगवेगळ्या विषयावर तपशीलवारपणे लेखन करून त्यातून केल्या गेलेल्या शिफारसीची मांडणी एका स्वतंत्र प्रकरणात केलेली होती. शिफारसीवरून शेवटचा हात फिरवत असताना एक मुद्दा खूप वेळ चर्चेत राहिला आणि तो म्हणजे ठिबक आणि तुषार या व्यवस्था, कालवे, वितरिका या धर्तीवर सिंचन प्रकल्पाचा पायाभूत भाग म्हणून समजण्यात याव्यात अशा अर्थाने करावयाच्या शिफारसीचा होता. पाण्याचा कार्यक्षमपणे वापर करण्यासाठी आणि शेती उत्पादनाची उत्पादकता आणि गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आधुनिक सिंचन पध्दतीचा वापर करण्याची गरज याविषयी कोणाही सदस्यांच्या मनात कसलाही किंतू नव्हता. कालवे, वितरिकांचे जाळे हे जमीनीशी एकजीव

झालेले असते. ठिबक, तुषार इ. साठी जमीनीच्या पृष्ठभागावर वेगवेगळ्या आकाराचे प्लॅस्टीकचे पाईप अंतरावे लागतात आणि त्याच्या देखभाल, दुरुस्तीची आणि सुरक्षिततेची काळजी घेण्याची जबाबदारी संबंधित शेतमालकावर पडते. या बाबतीत शेतकऱ्यांचा सहभाग हा महत्वाचा घटक ठरतो. अन्यथा शासनाने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टीने सार्वजनिक पैसा गुंतवून जमीनीवर पसरलेले जाळे कसे टिकून राहिल याचा मोठा प्रश्न समोर येतो. चर्चेमध्ये या प्रश्नाला उत्तर मिळत नव्हते. महाराष्ट्रासारख्या पाण्याची चणचण असणाऱ्या राज्यामध्ये आधुनिक सिंचन पध्दतीचा प्रसार व्यापक प्रमाणात होऊन जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना लाभ मिळून सिंचित शेतीचे क्षेत्र विस्तारित करण्याच्या दृष्टीने भाऊंना हा विषय फारच महत्वाचा वाटत होता. ठिबक, तुषारचा वापर जलदगतीने करण्याबद्दल आयोगाचे पूर्ण एकमत होते. तरीपण वर उल्लेख केलेल्या अडचणीचा विचार करून आणि सद्यस्थितीतील शेतकऱ्यांची मानसिकता विचारात घेऊन तशा प्रकारची शिफारस करता आली नाही. भाऊंच्या मनात ती सल राहून गेली. अधून मधून त्या विषयाची आठवण होत असे. ते विनोदाने म्हणत असत, मोठ्या सिंचन प्रकल्पाचे तुम्ही सर्वजण पाठीराखे आहात. लहान शेतकऱ्यांचे दुःख तुम्हाला कसे समजेल?

ठिबक, तुषार सारख्या योजनेचे जाळे सार्वजनिक पैशांच्या गुंतवणुकीतून जमीनीवर बसवत असताना, शेतकऱ्यांचा स्वयंप्रेरित सहभाग हा एक महत्वाचा घटक राहाणार आहे. ज्या ज्या ठिकाणी तो मिळेल त्या ठिकाणच्या सिंचन व्यवस्थेला स्थैर्य मिळणार आहे आणि सिंचन विस्तारातून ग्रामीण जीवनाला आधार मिळणार आहे. पंधरा सोळा वर्षांचा काळ पुढे आलेला आहे. कर्नाटक आणि गुजरात सरकारने उपसा सिंचन योजनेच्या मदतीने तलाव आणि कालव्यावर ठिबक आणि तुषार चे जाळे शेतकऱ्यांच्या जमीनीवर बसविण्याचा प्रयोग राबविण्याचा निर्णय घेतलेला आहे. महाराष्ट्रामध्ये पण यवतमाळ जिल्ह्यात बेंबळा सिंचन प्रकल्पावर स्वयंचलित ठिबकचे जाळे बसविण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. शासन पुढाकारातून हाती घेतलेल्या या सिंचन प्रकल्पाच्या यशस्वीततेतून या विषयासंबंधीची पुढची दिशा सापडणार आहे. या प्रकल्पामध्ये ठिबक, तुषार चे जमीनीवर पसरलेले जाळे सिंचन प्रकल्पाच्या पायाभूत सोयीचा एक भाग होणार आहे. जैन इरिगेशनकडून कर्नाटकमध्ये शिग्गाव तालुक्यात दहा हजार हे. क्षेत्रावर तुषार सिंचन पध्दतीची व्यवस्था शेतकऱ्यांच्या शेतावर बसविण्यात आलेली आहे. दोन तीन वर्षांचा काळ गेलेला आहे. याठिकाणचा अनुभव बरेचसे काही शिकवून जाणार आहे. कृष्णा नदीवरील आलमट्टी धरणाच्या खालील बाजुस असलेल्या नारायणपूर जलाशयातून पाणी उचलून कर्नाटक शासनाकडून ठिबक सिंचन व्यवस्थेचे जाळे जवळ जवळ पंचवीस हजार हे. जमीनीवर बसवून देण्याचे काम प्रगतीपथावर असल्याचे समजते. यातील अर्ध्या क्षेत्रावर जैन इरिगेशन काम करत आहे. गुजरात सरकारच्या पुढाकाराने सरदार सरोवर प्रकल्पाच्या कालव्यावरपण ठिबक/तुषारचे जाळे जैन इरिगेशनच्या माध्यमातून बसविलेले आहे. या वेगळ्या धाटणीच्या प्रकल्पाच्या यशोगाथेमधून सिंचित क्षेत्रातील विकासाची पुढची दिशा निश्चित करावी लागणार आहे.

भाऊंच्या सांगण्यावरून शिगगाव प्रकल्पाला भेट देऊन त्या संबंधीचा अहवाल तयार करून दिल्याचे मला आठवते.

डिसेंबर २००५ मध्ये मी शासकीय सेवेतून निवृत्त झालो. अधून अधून सिंचन विषयक वेगवेगळ्या उपक्रमाच्या निमित्ताने जैन हिल्सला येऊन भाऊंशी भेट घेण्याचा योग येत असे. मुंबईमधील चार वर्षांचे वास्तव्य मुंबईतील जैन इरिगेशनच्या स्थानिक व्यवस्थेमुळे खूपच सुकर झाल्याची कबुली देण्यात मला कृतज्ञतेचा आनंद वाटतो. अनेकवेळा असे वाटून जाते की, आपण किती भाग्यशाली आहोत कारण जैन इरिगेशनसारख्या नावाजलेल्या संस्थेच्या सहवासात आपल्याला वावरता येते. आपल्या दैनंदिन जीवनातील वैयक्तिक अडचणींवर मात करण्याचे बळपण मिळते. महासंचालक म्हणून माझे शेवटचे शासकीय सेवेतील वास्तव्य नाशिक येथील दिंडोरी रोडवरील मेरी संस्थेच्या परिसरात होते. याठिकाणी गोदावरी नदीच्या डाव्या तीरावरील जवळ जवळ दोनशे हे. जमीन १९६० च्या दरम्यान पाटबंधारे खात्याने संपादित करून स्वतःच्या अखत्यारित ठेवलेली आहे. गेल्या पन्नास साठ वर्षांच्या अनुभवावरून लक्षात आले की, या एकूण जमीनीपैकी केवळ साधारणतः ५० हे. जमीन कार्यालये, निवासस्थाने, प्रयोगशाळा इ. साठी वापरण्यात आलेली आहे. पाटबंधारे म्हणजे आजच्या जलसंपदा खात्याचा संशोधन, प्रशिक्षण इ क्षेत्रात भविष्यात होणाऱ्या विस्ताराचा विचार करता पन्नास हे. पेशा जास्त क्षेत्र व्यापले जाणार नाही. या अतिशय सुपीक आणि भूजलाने समृद्ध असलेल्या जमीनीला लागूनच गोदावरी नदीवरील गंगापूर धरणाचा डावा कालवा बारमाही वाहातो. कधीकाळी भविष्यातील विकासाचा अंदाज घेऊन शेतकऱ्यांकडून संपादित केलेल्या

अधिकच्या जमीनी पासून उत्पादन घेण्याच्या दृष्टीने योजना आखणे हे राज्याला हितकारक ठरते. अलिकडच्या काळात बदललेल्या नियम व कायद्यामुळे दिडशे दोनशे हेक्टर. इतक्या मोठ्या क्षेत्राचे शासकीय व्यवस्थेकडून संगोपन करणेपण कठीण जाते. अशा जमीनी, विनावार उघड्या ठेवणेपण समर्थनीय ठरत नाही. याबाबतचा बराच उहापोह भवरलालजी जैन हेच सदस्य असलेल्या महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाच्या अहवालात केलेला आहे. मला हा विषय अस्वस्थ करत होता. यादृष्टीने विचार करून काहीतरी करावे म्हणून नाशिकहुन मी जैन हिल्सवर भाऊंना भेटण्यासाठी आलो. भाऊंबरोबर हा विषय काढला. जमीनीची मालकी शासनाकडे अबाधित ठेवून आणि खात्याकडे संशोधनाच्या दृष्टीने लागणारी जमीन चगळून उर्वरित जमीनीवर फळबागाची लागवड करून राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालता येईल आणि अतिशय सुपीक असा तो भाग वृक्षाच्छादितपण करता येईल. पर्यावरणाची जपणूक होईल. शासनाला पण विकसकाबरोबरच उत्पन्न मिळेल. भाऊंना हा विषय खूप आवडला. पण ते पुढे म्हणाले, तुम्ही असेतोपर्यंतच काहीतरी होईल अन्यथा पाटबंधारे विभागला असा विधायक विचार सुचण्याची व पटण्याची सुतराम शक्यता नाही. तुम्ही प्रयत्न करा, मान्यता मिळाली तर मेरी संस्थेच्या अखत्यारितील संपूर्ण दोनशे हेक्टर क्षेत्राचा जैन इरिगेशन संस्था कायापालट करेल. उपजाऊ जमीनीचे रूपांतरण उत्पादक जमीनीत करता येईल आणि राज्यापुढे वेगवेगळ्या सिंचन प्रकल्पाच्या अवती भवती एकेकाळी संपादित केलेल्या पण सद्यःस्थितीत आधिकच्या म्हणून विना वापर पडलेल्या जमीनीचा उपयोग कसा करता येऊ शकेल याचे उदाहरणपण घालून देता येईल. यात शासनाला एकही पैसा खर्च

■ मा. भवरलालजींच्या पुढाकाराने आयोजित करण्यात आलेल्या जलसाहित्य संमेलनाचे दीप प्रज्वलन करून उद्घाटन करताना सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ माधव गाडगीळ, ज्येष्ठ पत्रकार सुरेश द्वादशीवार जलतज्ज्ञ डॉ. माधवराव चितळे, न्या. नरेंद्र चपळगावकर आणि ज्येष्ठ इतिहास तज्ज्ञ डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर.

करावा लागणार नाही आणि उत्पन्न मात्र दरवर्षी मिळत राहिल. यासाठी शासनाने शेती या क्षेत्रात अग्रगण्यता प्रस्थापित केलेल्या जैन इरिगेशन सारख्या संस्थेशी किमान बाराएक वर्षांचा करार करावयास पाहिजे. मेरीच्या परिसराचे ओसाड स्वरूप बदलून जाईल. यादृष्टीने सविस्तर चर्चा करून जबाबदारी दिल्यास ती पेलण्याची जैन इरिगेशनकडून म्हणजेच भाऊंकडून संमती घेऊन मी नाशिकला परत आलो. प्रस्ताव तयार केला आणि त्यानंतरच्या खात्याचे मंत्री आणि सचिव यांच्या मेरी संस्थेला दिलेल्या भेटीत तो मांडण्यात आला. दुर्दैवाने अनुकूलता मिळाली नाही. वाईट वाटले, पण सत्तेपुढे शहाणपण चालत नाही असेच म्हणून शांत बसावे लागते. जैन इरिगेशनने या जमीनीचे सोने केले असते.

वाल्मी औरंगाबाद याठिकाणीपण अशाच प्रकारे मोठे क्षेत्र उघडे आणि विनावार पडलेले आहे. शासकीय व्यवस्था शेतीची मशागत करून त्यापासून उत्पादन घेऊन त्यातून संपत्ती आणि रोजगार निर्माण करण्यात पूर्णतः अयशस्वी ठरलेल्या आहेत. महाराष्ट्रातील चार कृषी विद्यापीठाकडे जवळ जवळ वीस हजार हे पर्यंतची सिंचनाखालील सुपीक जमीन अशाच प्रकारे अपुन्या वापरात पडून असलेली बातमी वर्तमानपत्रातून परवाच वाचण्यात आली. यापैकी जवळपास तीस टक्के क्षेत्र पडीक आणि ओसाड झाले आहे असाही उल्लेख बातमीत केलेला होता. १९९९ च्या चितळे आयोगाने उपजाऊ जमीनी विनावार ठेवणे हा सामाजिक गुन्हा आहे असे भाष्य केलेले आहे. पण याची कोणालाही कदर वाटत नाही.

निवृत्ती नंतर जमा झालेली काही पुस्तके, महत्त्वाची संदर्भ असलेली कागदपत्रे इ. ची आवरा आवर करण्यामध्ये नाशिक येथेच दोन चार दिवसाचा काळ गेला. नाशिक येथील के.के. वाघ या शिक्षण संस्थेशी आणि त्या संस्थेचे अध्यक्ष श्री. बाळासाहेब वाघ यांच्याशीपण बराचसा स्नेह जुळलेला होता. श्री. बाळासाहेब वाघ यांचीपण ओळख महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगानेच करून दिलेली होती. शिक्षणामध्ये गुणवत्तेला महत्त्व देणारी आणि ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी झटणारी म्हणून या संस्थेचा देशामध्ये लौकिक आहे. या संस्थेची शैक्षणिक गुणवत्ता सातत्याने वाढवित राहाण्यासाठी संस्थेकडून एका त्रयस्थ सल्लागार समितीची निर्मिती करण्यात आली. या समितीचे पहिले अध्यक्ष डॉ. माधवरावजी चितळे होते आणि सध्याचे अध्यक्ष श्री. विवेक सावंत आहेत. या समितीवर मी सदस्य म्हणून सुरुवातीपासूनच सहभाग द्यावा अशी या संस्थेची इच्छा होती आणि या निमित्ताने या संस्थेशी मी जुडला गेलो. जुलै २००५ मध्ये मिठी नदीने मुंबईतील जीवन विस्कळीत करून टाकले होते. चंद्रशेखर नावाचे एक धाडसी सनदी अधिकारी मुंबई मेट्रो पॉलीटन रिजनल डेव्हलपमेंट एंथॉरिटीचे प्रमुख होते. सामानाची बांधाबांध करत असतानाच अचानकपणे मुंबईहून त्यांचा फोन आला. त्यांची व माझी पूर्वीची ओळख नव्हती. ते आदराने म्हणाले, मोरे साहेब तुम्ही मुंबईला या. तुमची आम्हाला गरज आहे. मिठी नदीच्या पुनर्स्थापनेचे काम तुमच्याकडे सोपवावयाचे आहे. तुमची सगळी सोय याठिकाणी केली जाईल. तुमचा होकार कळवा. मी दोन एक दिवसाचा विचार करण्यासाठी अवधी मागून घेतला. पुन्हा त्यांचा फोन आला. माझे अंतर्मन मुंबईला जाण्यासाठी नकार देत होते. श्री. चंद्रशेखर यांना अतिशय नम्रपणे

माझा नकार कळविला. ते निराश झाले असावेत. डॉ. विश्वनाथराव कराड आणि त्यांच्या कुटुंबियांनी दिलेल्या प्रेमांमुळे पुण्यातील एमआयटी या संस्थेशी अगोदरपासूनच जोडलेला होतो. नंतरच्या काळात मुठा नदीवर राजबाग, लोणी येथे नौकायनासाठी काँक्रीटचा एक बंधारा बांधण्याच्या कामी सहकार्य देता आले. त्याच काळात भाऊंचा फोन आला. मोरे साहेब आता कोठेही जायचे नाही आणि सरळ माझ्याकडे जळगावला यायचे असे त्यांनी सांगून टाकले. मी सेवानिवृत्त होणार आहे, फिरण्यासाठी गाडी राहाणार नाही आणि माझे वास्तव्य पुण्यामध्ये राहाणार आहे याची कल्पना भाऊंना असल्यामुळे एक चालकासह वाहन पुण्यामध्ये असावयास पाहिजे असा विचार करून सामान घेऊन मी पुण्याला येण्याअगोदरच त्याची व्यवस्था करण्यात आलेली होती. पुण्यात घराजवळ गाडी आलेली आहे असा मला निरोप आला. ही फोर्ड कंपनीची कार चालकासह पुणे येथे माझ्याकडे अडीच, तीन वर्षे होती.

पाणी, सिंचन, शेती हे माझ्या आवडीचे आणि जिव्हाळ्याचे विषय असल्याने जैन इरिगेशन या संस्थेच्या सहवासात राहाण्याची माझीपण मनापासून इच्छा होती. पुण्यामध्ये एखाद्या महिन्याच्या कालावधीनंतर मी जळगावला भाऊंच्या भेटीसाठी गेलो. जैन इरिगेशन जळगाव येथील संस्थेच्या वेगवेगळ्या उपक्रमाची जवळून ओळख करून घेण्यामध्ये एक दोन महिन्यांचा कालावधी असाच निघून गेला. भाऊंची इच्छा मी संस्थेशी पूर्णपणे संलग्न राहावे अशी दिसून आली. गेले तीस चाळीस वर्षे शासकीय सेवेमध्ये बांधून घेतल्यामुळे मोकळपणे राहाण्याचा विचार मनामध्ये प्रबळपणे येत होता. त्या काळात जैन हिल्सवर भाऊंशी वेगवेगळ्या विषयावर चर्चा करण्याचा योग येत असे आणि त्यातून वेगळाच आनंद मिळत असे. नियतीला मात्र वेगळ्याच प्रश्नामध्ये तुम्हाला गुंतवायचे होते आणि याची जाणीव मात्र येत नसते. दुर्दैवाने निवृत्तीनंतर दोन तीन महिन्यांचा मोकळा श्वास घेण्याचीपण संधी मला मिळाली नाही आणि एका केविलवाण्या कौटुंबिक प्रश्नामध्ये मी गुंतला गेलो. काही प्रश्न असे असतात की, जितक्या लवकर आणि जलद गतीने तुम्ही त्यातून सुटका करून घेण्याचा प्रयत्न करत असता, तितक्याच वेगाने तुम्ही त्या प्रश्नामध्ये गुरफटून जात असता. भाऊंना माझी स्थिती माहित होती. त्यांच्या बरोबरच्या चर्चेमुळे अचानकपणे माझ्या जीवनात निर्माण झालेल्या प्रश्नावर मात करण्याचे बळपण मिळत गेले. त्यांची वैचारिक साथ ही फार मोलाची ठरली. असेच दिवस जात होते. महिन्यातील काही दिवस माझे वास्तव्य जैन हिल्स येथे भाऊंच्या सहवासात असे.

त्याच काळात गिरणा नदीवर जलसंपदा विभागाच्या सहभागाने एक बंधारा बांधावा आणि त्या बंधाऱ्याच्या पाठीमागे अडवलेल्या पाण्याचा वापर परिसरातील शेतकऱ्यांच्या शेतीसाठी आणि त्या बरोबरच जैन इरिगेशनच्या कृषी आधारित वेगवेगळ्या उपक्रमासाठी करावा या विचाराला मूर्त स्वरूप देण्याच्या दृष्टीने सुरुवात करण्यात आलेली होती. वाकेद या त्यांच्या जन्मगावा जवळून वाहाणाऱ्या नदीवरपण बंधारे बांधण्याचा विचार पुढे येत होता. या विषयावर खूप चिंतन होत गेले. नद्याची मालकी शासनाकडे असते आणि म्हणून जैन इरिगेशन सारख्या एका खाजगी संस्थेने नदीवर बंधारा बांधून पाणी अडविण्याचा विषय हा शासकीय व्यवस्थेला नेहमीचा

वाटत नाही. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला ब्रिटीश कालावधीत जल विद्युत निर्मितीसाठी टाटा या कंपनीस सह्याद्रीच्या कुशीतील कृष्णा खोऱ्यातील जवळ जवळ ४५ टीएमसी पाणी चार ते पाच ठिकाणी पक्की दगडी धरणे बांधून पश्चिमेकडे वळविण्याचा प्रकल्प महाराष्ट्रामध्ये राबविला गेलेला आहे. एका मोठ्या कालावधीच्या करारानुसार पाणी वापरण्याचा हक्क एका खाजगी कंपनीला देण्यात आलेला आहे. एका अर्थाने हे पाण्याचे खाजगीकरणच आहे. देशामध्ये पण हा पहिलाच प्रयोग असावा. इतक्या मोठ्या प्रमाणात पाणी हक्क एका खाजगी कंपनीला दिलेला देशातील दुसरा प्रकल्प माझ्या माहितीत तरी आलेला नाही. गिरणेश्वर जैन इरिगेशनच्या खर्चाने बंधारा बांधून पाणी वापरण्याचा हक्क मिळवण्याचा भाऊचा विचार २० व्या शतकातील टाटाच्या विचाराशी एक तत्व म्हणून मिळता जुळता होता असे मला वाटून गेले. पुढे चालून भाऊंच्या प्रयत्नातून गिरणा नदीवर हा बंधारा बांधण्यात आला आणि जैन इरिगेशनला पाण्याचा उपयोग करता येऊ लागला. या बंधान्याची निर्मिती हा भाऊंच्या आवडीचा विषय झाला. नदीची मालकी जलसंपदा विभागाकडे असल्यामुळे बंधान्याचे संकल्प चित्र कसे असावे, नदीच्या पात्रात बंधारा नेमका कोठे बांधावा इ. बाबी मध्ये शासकीय व्यवस्थेचेच मत पुढे रेटले जाते. या बंधान्याला कांताई बंधारा म्हणून नाव दिलेले आहे. शाहू महाराजांनी १९१० च्या सुमारास कोल्हापूर जवळ भोगावती नदीवर बांधलेल्या दगडी धरणास स्वतःच्या कन्येच्या नावाने राधानगरी धरण असे नाव दिले तर जलाशयाला लक्ष्मी जलाशय असे नाव दिल्याची आठवण सहजपणे येऊन जाते. जैन इरिगेशन या संस्थेच्या पूर्ण नियंत्रणाखाली या बंधान्याची उभारणी झाल्यामुळे काँक्रीटमध्ये बांधलेल्या या बंधान्याची गुणवत्ता अति उत्तम आहे आणि दुसरी विशेष बाब म्हणजे या बंधान्याला लोखंडी ऐवजी प्लॅस्टीकचे (एचडीपीई) दरवाजे बसविलेले आहेत. असे दरवाजे बसविलेला हा देशामधील पहिलाच बंधारा असावा. २००२ या वर्षात कोल्हापूर सिंचन विभागाला कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधान्याच्या दरवाजाची दुरुस्ती प्लॅस्टीक मटेरियलमध्ये नवीन दरवाजे बनवून तयार करण्यासंबंधी अभ्यास हाती घेण्याच्या सूचना मंत्रालय स्तरावरून मी दिलेल्या होत्या. दरवाजे चोरीला जाणार नाहीत, नादुरुस्त होण्याचे प्रमाण कमी होईल आणि वजनाला हलकेपण राहातील असा विचार पुढे आलेला होता. काळाच्या पुढे जाऊन नवीन प्रयोग हाताळण्यात भाऊ सतत अग्रभागी राहिलेले आहेत. गुणवत्तेशी तर त्यांनी कधीही तडजोड केलेली नाही. जे जे निर्माण केले जाईल ते उत्तमच असेल यावर त्यांचा कटाक्ष होता. त्यांनी निर्माण केलेल्या अनेक वास्तुतून पदोपदी याची प्रचिती येते. जैन ठिबक, तुषार संच इ. ची गुणवत्ता जागतिक स्तरावर वादातीत राहिलेली आहे. राज्यातील हजारो कोल्हापूर बंधान्याच्या परिचालनामध्ये लोखंडी दरवाजे हाताळणे हे अडचणीचे झालेले आहे. जैन इरिगेशनने गिरणेश्वरील बंधान्यासाठी तयार केलेल्या दरवाज्यातून राज्याला यावर सोपे उत्तर मिळावे असे वाटून जाते.

ओसाड, पडीक आणि डोंगराळ जमीनीचे खूपसे श्रम ओतून त्याचे उपजाऊ जमीनीमध्ये रूपांतरण करणे हा भाऊंचा एक आवडीचा विषय होता असे म्हणले तर अतिशयोक्ति वाटू नये.

सखल भागातल्या जमीनीचे त्यांना आकर्षण नव्हते. जैन हिल्सला लागून आणखी एका पडीक डोंगरावर हिरवाई निर्माण करण्याचा प्रकल्प प्रगतीपथावर असल्याचे मला समजले. दोन एक वर्षापूर्वी तो डोंगर पाहात एक पूर्ण दिवस भाऊंबरोबर घालविला होता. त्या डोंगरावरच पडलेला पाऊस पायथ्याशी तलावामध्ये साठवून त्यातूनच त्या दुर्लक्षित जमीनीचा उत्पादक जमीनीत रूपांतरण करण्याबद्दलचा भाऊंच्या दूरदृष्टीला आणि आत्मविश्वासाला तोड नाही असेच म्हणावे लागेल. डिझेल पंपाची जागा सोलर पंपाने घेतल्यामुळे पाहिजे त्याठिकाणी पंप आणि मोबाईल सोलर पॅनेल बसवून पाणी उचलण्याचा एक सोपा पर्याय भाऊंच्या हातात आलेला होता. सोलर पंपाच्या निर्मितीचा पाया रचणारीपण जैन इरिगेशन ही देशातील पहिलीच संस्था असावी असे म्हणले तर चूक ठरू नये.

कौटुंबिक प्रश्नाच्या दाहकतेमुळे जैन हिल्स या परिसरात भाऊंच्या सहवासात मला रमता आले नाही. त्या काळात चौगुले नावाचा एक तरुण भाऊंचा सचिव म्हणून काम करत होता. भाऊंचे कार्यालय जैन हिल्सवरील पाच नंबरचा बंगला हे होते. एके दिवशी चौगुले यांनी काही कागद माझ्यासमोर ठेवले. प्रिन्सिपल इरिगेशन ऍडव्हाजर दू. जैन इरिगेशन म्हणून मी त्या संस्थेशी औपचारिकदृष्ट्या जोडला जावे अशी भाऊंची इच्छा होती आणि त्याला अनुसरून चौगुले यांनी तशा कार्यालयीन प्रस्तावाला मी स्वीकृती द्यावी आणि तत्पूर्वी त्याप्रित्यर्थ घ्यावयाच्या मोबदल्याचा आकडापण मीच लिहावा असे मला सांगण्यात आले. एक वर्षभराचा कालावधी गेला असावा. जैन इरिगेशन या संस्थेत माझे स्थान स्थिर करावे असा भाऊंनी विचार केला असावा. पाहू नंतर असे म्हणून मी तो कागद परत केला. तो विषय त्याच ठिकाणी संपला. काहीही न करता भाऊंनी दाखविलेल्या औदार्यामुळे मला भरभरून मिळालेले होते. मला मिळालेल्या आनंदाची किंमत कशी होणार? पुढे अनेक ठिकाणी जैन इरिगेशनशी तुमचे काय नाते आहे असे जेव्हा विचारले जात होते तेव्हा मात्र मी निःसंकोचपणे व अभिमानाने भाऊंनी देऊ केलेल्या उपाधीचा उल्लेख करून समोरच्यावर प्रभाव टाकण्याचा मोह टाळलेला नाही. यात माझी फुशारकी दिसून येत असे पण मनुष्य स्वभावाला औषध नसावे. आपण यास पात्र आहोत का अशाही विचाराचे काहूर मनामध्ये अनेकवेळा घुटमळते. सार्वजनिक उपसा सिंचन योजनेत पाणी किती उंच उचलावे यावर पाण्याचे अर्थशास्त्र मर्यादा घालते या विषयावरपण चर्चा होत असे. विज्ञान व अर्थशास्त्र यांना नजरेआड करू नये यावर एकमत होत असे. अलिकडे त्यांचा प्रवास कमी झालेला होता. काही ठिकाणी सिंचनातील वेगळा विचार मांडण्यासाठी आवर्जून जात असत. कोकण कृषी विद्यापीठाने त्यांना डॉक्टर ही मानद पदवी दिली. मुंबईमध्ये यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानने त्यांचा जाहीर सत्कार केला. अशा मंचावर नेमके काय बोलावे याबद्दलच्या मुद्यासंबंधी ते मोकळे पणाने चर्चा करत असत. माझ्यापेक्षा समोरच्याला काय जास्त समजते, असा अहंकार त्यांच्याकडे नव्हता.

माझेही जळगावला जाणे कमी कमी होत गेले. पण भाऊंबरोबरचा प्रेमाचा धागा जास्तच बळकट होत गेला. एकदा

सहज बोलत असताना मी म्हणून गेलो, केवळ चांगुलपणा माणसाची समोर आलेल्या प्रश्नातून सुटका करत नाही. व्यवहारामध्ये माणसाकडे थोडी गुंडगिरी असावी लागते. ती जर असेल तर कदाचित माझ्यावर हा प्रसंग ओढवला नसता. असे मी उद्देगाने बोलून गेलो. भाऊ थोडावेळ शांत बसले आणि म्हणाले, मोरे साहेब, तुमच्या बोलण्यामध्ये तथ्य आहे असे वाटते. जैन इरिगेशन सारख्या जागतिक स्तरावर लौकिक मिळविलेल्या संस्थेचा भार सांभाळत असताना सुध्दा माझ्यासारख्या माणसाच्या सुख दुःखात एकरूप होऊन विचार विनिमय करण्यामध्ये त्यांना कधीही वेळेचा अपव्यय झाला असे वाटत नव्हते. समोरच्या माणसाच्या हृदयात घर करून कायमचे आपुलकीचे स्थान मिळविण्याची त्यांची विचारधारा ही फारच भावणारी होती. म्हणूनच माणूस म्हणून मला ते फार मोठे वाटायचे. त्यांना अनेक उपाध्या लावता येतील. ठिबकचे प्रणेत, सिंचन क्रांतीचे प्रणेत, करार शेतीचे प्रणेत, सौर ऊर्जेचे प्रणेत, शेतकऱ्यांचे पाठीराखे, ग्रामीण भागाला बळ देणारे इ. अशा अनेक उपाध्या त्यांच्या बद्दलचे वर्णन करण्यात कमीच पडतील असे मला वाटून जाते. मोठ्यातल्या मोठ्या व्यक्तिबरोबर मग ती व्यक्ती राष्ट्रपती पदावर विराजमान झालेली असेल, शास्त्रज्ञ असेल, सामाजिक कार्यकर्ता असेल, देशाचे मंत्रीपद भुषविलेली असेल, न्यायधीश असेल, नामवंत उद्योगपती असेल, या सर्वांशी ज्या जवळीकेने ते वागत होते त्याच्या पेक्षा जास्त आपुलकीने सामान्य माणसाच्या सुख दुःखात पण जिन्हाळा दाखवत असत. त्यांच्या सान्निध्यात आलेली माणसे सुखाने, समाधानाने आणि आनंदाने जीवन व्यतीत करावीत असेच त्यांना वाटत असावे. याच त्यांच्या स्वभावामुळे औरंगाबादला आयोगाच्या सर्व सदस्यांबरोबर घरी जेवणासाठी आले. मुलीच्या लग्नात ते येऊ शकले नाहीत पण दुसऱ्याच दिवशी खास आले, जेवण केले, कौटुंबिक सर्व चौकशी केली आणि जवळकीचा धागा जोडून गेले.

एकदा असेच दुपारी चारच्या वेळी त्यांच्या कार्यालयात मी गेलो. ते खुर्चीवर बसले होते आणि त्यांच्या समोर खेड्यातील तीस चाळीस माणसे मुलाबाळांसह बसलेली होती. त्या सर्वांशी ते अतिशय आपुलकीने गप्पा मारत होते. मला म्हणाले, तुम्ही पण बाजूला बसा. ही मंडळी गेल्यानंतर आपण बोलू. मी त्यांचे बोलणे ऐकत राहिलो. थोड्या वेळाने ती सगळी मंडळी आदराने लवून भाऊंना नमस्कार करून एका पाठोपाठ एक निघून गेली. मी भाऊंना विचारले, हा काय प्रकार आहे? ही मंडळी कोण होती? कॅम्पनीमध्ये काम करणारे वाटत नाहीत. भाऊ म्हणाले, कॅम्पनीमध्ये काम करणारी ही मंडळी नाहीत पण कंपनीमध्ये काम करणाऱ्या मंडळींचे हे आई, वडील, पती, पत्नी या अर्थाने जवळचे नातलग आहेत. जवळच्या अनेक खेड्यापाड्यातून जैन इरिगेशन या उद्योग समुहामध्ये हजारोने अधिकारी आणि कर्मचारी गेल्या २०-२५ वर्षांपासून काम करतात. कुटुंबातील एकटाच माणूस दररोज घराबाहेर पडून कामावर येतो आणि संध्याकाळी परत जातो. कुटुंबामध्ये तो सांगत असावा, माझी कॅम्पनी ठिबकचे साहित्य निर्माण करते, पाईप व शीट्स निर्माण करते, आंब्याचा पल्प निर्माण करते इ. माझ्या कंपनीचे संचालक, व्यवस्थापक ही मंडळी फार चांगली आहेत वा कोणी म्हणत असेल बरी आहेत वगैरे वगैरे. कुटुंबातील माणसांची, नातेवाईक म्हणून

कधीही त्यांचा मुलगा वा पती वा पत्नी ज्या कंपनीत काम करतात त्या कंपनीशी कसलीही ओळख नसते. हा दुरावा तोडण्याचा मी माझ्यापरीने प्रयत्न करतो आणि म्हणून दरवर्षी जैन उद्योग समुहामध्ये काम करणाऱ्या अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांच्या नातेवाईकांना बस पाठवून घेऊन येऊन सकाळच्या वेळी कंपनीचा परिसर आणि कंपनीचे सर्व उपक्रम दाखविण्याची व्यवस्था करतो. दिवसभर त्यांच्या भोजनाची, चहापाण्याची व्यवस्था कंपनी मार्फत केली जाते. संध्याकाळी परत जाण्यापूर्वी सर्व नातेवाईक मंडळी मला भेटून जातात आणि दिवसभरामध्ये त्यांनी काय पाहिले, त्यांना काय आवडले आणि त्यांचे कंपनीविषयी काय मत बनले या विषयी माझ्याबरोबर मोकळेपणाने संवाद करतात. अशा भेटीतून या नातेवाईक मंडळींना लक्षात येते वा खात्री पटते की, त्यांचा मुलगा वा पत्नी जो कोणी असेल तो एका चांगल्या विचाराने आणि चांगले काम करणाऱ्या कंपनीत नोकरी करत आहे. कोठेतरी चुकीच्या व्यवसायात तो सहभागी झालेला नाही याची खात्री याची देही याची डोळा त्यांना व्हावी म्हणून हा सगळा उपक्रम राबविला जातो. या निमित्ताने कंपनीचे नाते केवळ अधिकारी वा कर्मचाऱ्यांशी न जुडता त्यांच्या नातेवाईकांबरोबरपण जुळते आणि काम करणाऱ्या अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना घरातून चांगली प्रेरणा मिळते, आधार मिळतो आणि त्यातून कंपनीची कार्यक्षमता वाढते. मी ऐकतच राहिलो. किती मोठा हा विचार! असे कोठे इतरत्र घडत असावे का असा प्रश्न मी मलाच विचारला. मनामध्ये म्हणालो, वंदावी तुमची पाऊले. भवरलालजी या व्यक्तीचे अंतरंग किती व्यापक आणि उच्च विचाराने भरलेले होते याचे हे प्रतिक होते असे म्हणण्यास काही हरकत नाही.

जैन इरिगेशन उद्योग समुहाची उलाढाल सहा हजार कोटी रुपयाच्या पुढे गेलेली असावी. जगभरात त्यांच्या दोन डझनापेक्षा जास्त शाखा असाव्यात. कंपनी तयार करत असलेल्या मालाचे विक्री प्रतिनिधी जवळ जवळ पाच ते सहा हजाराच्या पुढे असावेत. अप्रत्यक्षपणे कंपनीच्या उपक्रमाशी जोडले गेलेल्यांची संख्या लाखामध्ये जाईल. कंपनीला त्यांच्या काम करण्याच्या पध्दतीबद्दल, गुणवत्तेबद्दल, कंपनीने जपणूक केल्या गेलेल्या सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय मूल्याबद्दल अनेक आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय पारितोषके मिळालेली आहेत. भारत सरकारने पद्मश्री पदवी देऊन गौरविलेले आहे. वास्तविक जीवनात त्यांचे कार्य या पदवीपेक्षा खूपच मोठे आहे. कंपनीचे मुख्यालय जळगाव जिल्ह्यातील शिरसोली नावाच्या एका खेडेगावात आहे. कंपनीची शाखा कार्यालये मात्र युरोपमध्ये, अमेरिकेमध्ये, इस्राईलमध्ये, जगातल्या आणि भारतातल्या वेगवेगळ्या मोठ्या शहरात आहेत. या भल्या माणसाने उद्योग म्हणजे संपत्ती आणि रोजगार निर्माण करण्याच्या विकासाच्या साधनाची ज्या भागात, म्हणजेच राज्याचा ग्रामीण भाग, त्याची गरज आहे त्या ठिकाणी त्याची स्थापना त्यांनी ठरवून आणि आवर्जून केली. भाऊंना त्यांचा हा व्यवसाय त्यांच्या कर्तबगारीकडे पाहाता मुंबई, पुणे किंवा देशाबाहेरपण घेऊन जाणे काही अवघड नव्हते. पण त्यांनी तसे केले नाही आणि ते करणारी नव्हते. खऱ्या अर्थाने विकासाच्या तत्वाशी ते बांधलेले होते. ते तत्त्व म्हणजे, खेड्याकडे चला. हे होते. याचा अर्थ खेड्याचा

विकास करा असा होतो. भाऊंनी ग्रामीण भागातील अवर्षण प्रवण क्षेत्रातील आणि दुष्काळाच्या वारंवारतेमध्ये सापडलेल्या प्रदेशातील हजारोच्या संख्येतील रिकाम्या हाताला त्यांच्या गावाजवळच काम दिले, रोजगार दिला. जैन उद्योग समुहामध्ये बहुतांशी कर्मचारी आसपासच्या खेड्यातून कामावर येतो आणि संध्याकाळी आपल्या घरी कुटुंबात जातो. घर, शेती, पशुधन हे स्थिर ठेवतो. नोकरीमुळे त्यांचे स्थलांतरण होत नाही आणि असे सार्वत्रिकपणे झाले तर गावे ओस पडणार नाहीत व शहरे बकाल होणार नाहीत. पण आज नेमके उलट घडत आहे. जैन उद्योग समुहात टिशू कल्चर नर्सरीमध्ये दररोज शेकडो, हजारो खेड्यातील महिला आपले संसार सांभाळून कमाई करतात. हे पुण्याचे काम आहे.

जैन इरिगेशन सारखी काही अपवादात्मक उदाहरणे वगळली तर या देशामध्ये घडलेला औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचा विकास हा दिल्ली, बंगलोर, पुण्या मुंबईसारख्या मोठ्या शहरातच स्थिरावत आहे. निसर्गाची अवकृपा झालेल्या काळात ग्रामीण भागात निवास करणाऱ्या ५० ते ६० टक्के लोकसंख्येला शेती व्यतिरिक्त जगणे सुकर करण्यासाठी वेगळे साधन उपलब्ध होत नाही. रोजगार हमी योजना हे याला कायमचे उत्तर नाही. ही बाब गेल्या चाळीस वर्षांच्या अनुभवानंतरही आपल्याला समजली नाही. महाराष्ट्रातील मध्य महाराष्ट्राच्या दुष्काळ प्रवण क्षेत्राची २०१५-१६ या टंचाईग्रस्त वर्षाची स्थिती हे विकासाच्या नियोजनातील मोठ्या उणीवाचे प्रतिक आहे असे म्हणले तर वावगे ठरू नये, वा टिकाही वाटू नये. जैन उद्योग समुहाने देशाला विकासाची खरी दिशा दाखविलेली आहे. पण त्याकडे पाहून बदल घडवून आणण्याचे धारिष्ट्य कोणत्याही राजकीय पक्षाचे शासन दाखवत नाही ही शोकांतिका आहे. या प्रसंगाने म. गांधी, सर विश्वेश्वरय्या या सारख्या महान आणि द्रष्ट्या लोकांचे विचार आठवणीत येतात. म. गांधींनी आयुष्यभर खेड्याकडे चला अशी हाक दिली. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातच स्वतंत्र भारताची स्वप्ने पाहाणाऱ्या या विशाल देशाला सर विश्वेश्वरय्या या द्रष्ट्या अभियंत्याने खेड्यामध्ये उद्योगाचे जाळे पसरवा आणि शेतीला पर्यायी रोजगाराच्या साधनेची साथ द्या असे निक्षून सांगितले होते. ते म्हणत असत, खेड्यामध्ये औद्योगिकरणाची कास धरा अन्यथा ग्रामीण समाजाला दारिद्र्याशी संग करावा लागेल. इंडस्ट्रीलाईज ऑर पेरिश हे त्यांचे घोषवाक्य होते. पण याकडे काही अपवादात्मक उदाहरणे वगळता सगळ्यांनीच दुर्लक्ष केले आणि त्याचे परिणाम राज्याच्या गरीब जनतेला भोगण्यास भाग पाडले असे कठोर विश्लेषण करणे भाग पडते.

दोन एक वर्षापूर्वी जैन हिल्स जळगाव या ठिकाणी सकाळ वृत्तपत्र समुहातर्फे सरपंच महा परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. योगायोगाने हजार एक सरपंचांना उद्बोधित करण्यासाठी आयोजकाकडून मलाही आमंत्रित करण्यात आले होते. भाऊचा सहवास लाभण्याची संधी मला मिळत होती. एका सत्रामध्ये राज्यातील उद्योगपतीबरोबर मुलाखतीच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. इतरांबरोबर भाऊपण एक उद्योगपती म्हणून श्रोत्यांच्या प्रश्नाला उत्तरे देण्यासाठी बसलेले होते. श्रोत्यांमधून भाऊंबरोबर बसलेल्या एका उद्योगपतीला एकाने प्रश्न केला,

तुमच्या उद्योगाची शाखा महाराष्ट्रा बाहेर इंदोर याठिकाणी का काढत आहात? त्यांचे उत्तर वरकरणी निरुत्तर करणारे होते. ते म्हणाले, तुम्ही साखर कारखाना मुंबईमध्ये काढाल का? प्रश्न विचारणारा बापडा गप्प बसला. हे जर बरोबर असेल तर, राज्यातील सगळीच आटोमोबाईल इंडस्ट्री पुणे शहराभोवतीच कशाला याचे समर्पक उत्तर सामाजिक भान ठेवत ते उद्योगपती देऊ शकले असते का हा महत्वाचा प्रश्न होता. आटोमोबाईल कंपनीला पाणी कमी लागते पण या उद्योगाची रोजगार निर्मितीची क्षमता जास्त असावी. मग असे उद्योग महाराष्ट्राच्या अवर्षण प्रवण ग्रामीण भागात, बीड, उस्मानाबाद, लातूर सारख्या जिल्ह्यात का काढले गेले नाहीत? यामुळे आसपासच्या खेड्यातील हजारो लोकांना स्थानिक स्तरावर रोजगार मिळाला असता आणि त्यांचे शहराकडे स्थलांतरण झाले नसते. त्याच वेळेस श्रोत्यातील एकाने भवरलालजींना प्रश्न केला. भाऊ तुम्ही जळगावच्या परिसरात साखर कारखाना का उभारत नाही? साखर कारखाना फायद्यात राहिल. भाऊंनी सडेतोड उत्तर दिले. निसर्गतः पाण्याची चणचण असणाऱ्या प्रदेशामध्ये साखर कारखाना निर्माण करून शेतकऱ्यांना ऊसासारखे पाणी जास्त पिणारे पीक घेण्यासाठी मी प्रोत्साहित करणार नाही. ऊस ठिबक खाली घेतला तरी ऊसाला इतर पिकाच्या तुलनेत पाणी जास्त लागते. आणि तितके पाणी अवर्षण प्रवण क्षेत्रात उपलब्ध नाही. पाण्याच्या असमतोल वापरामुळे समाजामध्ये आर्थिक विषमता निर्माण होते. तसे मला होऊ द्यावयाचे नाही आणि म्हणून जळगाव परिसरात साखर कारखाना काढण्यास मी कधीही अनुकूलता दर्शविणार नाही. सामान्य उद्योगपती आणि द्रष्टा उद्योगपती यामधील फरक या दोन उत्तरातून स्पष्ट झाला होता. भाऊ नेहमीच विनोदाने म्हणत असत की, जैन उद्योग समुहाचे मुख्यालय शिरसोलीला तर शाखा कार्यालय न्यूयॉर्कला असेल.

उद्योगातून संपत्ती आणि रोजगार निर्माण करत असताना आणि त्यातून विकासाचे चित्र साकारत असताना अनेक बाबींची काळजी घेणे गरजेचे असते. विकासाच्या मूलभूत व्याख्येशी प्रामाणिक राहाण्याची आवश्यकता असते. विकास हा सर्वसमावेशक म्हणजेच गरीब, श्रीमंत इ. सर्वांना सामावून घेणारा असावयास हवा. विकासातून सर्वांना सामाजिक व आर्थिक न्याय मिळाला पाहिजे. विकासातून संपत्तीचे समन्यायीपणे वितरण व्हावयास हवे. विकासामध्ये नैसर्गिक साधनसामग्रीचा इष्टतम (optimum) वापर होणे गरजेचे असते. विकास हा विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर आधारित असणे आणि त्यातून पर्यावरणाची जपणूक होणे हे देखील तितकेच गरजेचे असते. त्यातूनच तो शाश्वत राहातो. विकासाचा शेवट हा समाज जीवनामध्ये उन्नती, परिवर्तन घडवून आणणारा असणे अपेक्षित असते. विकासाला असे अनेक पापुद्रे आहेत आणि या सर्वांचे पालन करणे महत्वाचे ठरते. अन्यथा तो विकास लंगडा व अधुरा ठरतो. गेल्या साठ सत्तर वर्षांत उसतोडी कामगारांच्या जीवनात त्यांचे पोट भरण्या व्यतिरिक्त दुसरा कोणता बदल घडवून आणण्यात आला आहे? साखर कारखान्याच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती केली गेली पण सामाजिक आणि आर्थिक न्याय प्रस्थापित केला गेला नाही. उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या केंद्रीकरणामुळे गरीब ग्रामीण जनतेला शहरामध्ये फुटपाथवर व

झोपडपट्टीमध्ये किड्या, मुंग्यासारखे आयुष्य घालवावे लागते. ही सामाजिक न्यायाची पायमल्ली आहे.

जैन उद्योग समुहामध्ये गेल्या अनेक वर्षांपासून हजारो कुशल वा अकुशल कर्मचारी काम करतात पण आतापावेतो संप झालेला नाही. कोणीही धरणे धरलेले नाही. मजुराची संघटना नाही. याचाच अर्थ असा होतो की, कर्मचारी व अधिकाऱ्यांच्या न्याय्य मागण्या व्यवस्थापनेकडून मागणीपूर्वीच पूर्ण होतात. माझ्या असेही ऐकण्यात आले आहे की, कर्मचाऱ्यांना दररोज चहा ऐवजी केळी व दूध दिले जाते. चांगले शाकाहारी भोजन सवलतीच्या दरात दिले जाते. जैन इरिगेशनच्या अनेक केंद्रावर कंपनीशी संबंधित सर्वांचीच निवासाची आणि भोजनाची उत्तम सोय केलेली असते. शाकाहारी वातावरण सर्वत्र ठरवून जपले जाते. कोठेही धुम्रपान वा अपेय पानास वाव नाही. अनेक परदेशी पाहुणे आपसुकच या अलिखित नियमाचे आनंदाने पालन करतात असा अनुभव मला स्वतःला आलेला आहे. जैन इरिगेशनच्या हजारो एकराच्या परिसरात कोठेही कचरा साचलेला दिसत नाही. उद्योग आणि निवासी क्षेत्रातून बाहेर पडणारे सांडपाणी आणि घन कचऱ्यावर शास्त्रीय पध्दतीने प्रक्रिया केली जाऊन त्याचे उपयोगी वस्तूत रूपांतरण केले जाते. जैन उद्योग समुह शून्य विसर्गाचे पालन करतो. जैन हिल्सच्या परिसरातील फळबागामध्ये कोणत्याही प्राण्याला मुक्तपणे वावर करण्यास प्रतिबंध नाही. दरवर्षी माकडांच्या टोळीने आंब्याच्या बागेच्या केलेल्या नुकसानीचा कोणीही अंदाज घेत नाही. अनाथ गार्थींचे संगोपन केले जाते. त्यांच्या शेणाचा सेंद्रीय खत, जैव वायु इ. साठी उपयोग केला जातो. मध्यंतरीच्या काळात भाऊंना वनस्पतीवरील रोगाचा प्रादुर्भाव कमी करणाऱ्या किटक आणि जंतू नाशकाचा उद्योग चालू करण्याबाबत सूचना करण्यात आलेली होती. हे पाप कर्म मी करणार नाही असे स्पष्टपणे सांगून भाऊंनी त्या सूचनेला नकार दिलेला होता. ही वस्तुस्थिती अनेकांना माहित नसावी.

चांगले नागरिक निर्माण करण्यासाठी बाल वयातच मुलांच्या मनावर संस्कार घडविणारी एक उत्तम शाळा चालवावी याबाबत भाऊ अनेक वर्षे चिंतन करत होते. गेल्या पाच सहा वर्षांपासून जैन हिल्सच्या समोरच्या टेकडीवर अनुभूती या नावाने शाळा चालविली जात आहे. या मुलांसाठी तयार केलेले सर्व भोजन सौर ऊर्जेवर तयार केले जाते हे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. चांगले शिक्षक हा शाळेचा कणा असतो. गुणवान, हुशार आणि निर्व्यसनी शिक्षक मिळणे ही दुर्मिळ बाब झालेली आहे. मूलतःच शिक्षक हा शाकाहारी असावा असे त्यांना आवडून वाटत असे. देशातील वेगवेगळ्या भागातून अनेक शिक्षकांना ते बोलावून घेत असत. काही दिवस जैन हिल्सवर मुक्कामी ठेवून घेऊन स्वतःच्या गाळणीतून त्याची तपासणी करत असत. भाऊंना भडक रंग आवडत नसे. कंपनीशी जुडलेले सर्वजण पांढऱ्या वा फिक्या रंगाचे स्वच्छ कपडे परिधान करतात व तसेच लोक त्यांना आवडत असत. ते एकदा सहज म्हणाले, जैन उद्योग समुहामध्ये काम करणाऱ्या लोकांसाठी गणवेश नसेल पण त्यांच्यासाठी ड्रेसकोड आहे आणि नकळतपणे त्याचे पालन करून घेतले जाते. एकेदिवशी दुपारच्या वेळी कार्यालयातून घरी म्हणजे बंगला नं. १ मध्ये मला बोलावले. नवीन येणाऱ्या काही शिक्षकाबरोबर ते संवाद साधत होते. परत जावयास

निघालो. भाऊंनी मला पायामध्ये सँडल घालत असताना थांबविले. दुरूनच सँडल कशी आहे हे निरखत होते. ठीक आहे मला थोडी शंका आलेली होती. असे म्हणून तो विषय त्याठिकाणीच संपविला. मला मात्र त्या प्रसंगातून त्यांना काय ध्वनीत करावयाचे होते हे समजले नाही. पण एक मात्र निश्चित समजले की, अवती भवतीच्या व्यक्तींवर त्यांची फार बारीक नजर असते.

भाऊंनी जैन हिल्स, जैन इरिगेशन वा इतरत्र कोणत्याही परिसरात मंदिराची उभारणी केलेली नाही. यामुळे पूजा अर्चेचा भागच शिल्लक राहिलेला नाही असेच मला वाटून गेले. म. गांधींच्या जीवनावर त्यांचे प्रकांड प्रेम होते, आत्मीयता होती. जैन हिल्सवर गांधी तीर्थ नावाने बहुमजली वास्तू निर्माण करण्यात आली आहे. गांधींच्या जीवनातील अनेक दुर्मिळ लेखन, साहित्य इ. चे संकलन करण्यात आलेले आहे. देशातील आणि परदेशातील पर्यटकांना, अभ्यासकांना जळगाव येथील गांधी तीर्थ ही जागा फार महत्त्वाची ठरत आहे. बऱ्याच वेळा जळगाव शहरातील मूळ घरी संध्याकाळच्या जेवणासाठी बरोबर घेऊन जात असत. भाऊंचा मुक्काम जैन हिल्सवर असे पण संध्याकाळचे भोजन शहरातील घरात नातवंडांसह घेत असत. अनेक वेळा मी पाहिले की, मोठ्या ताटांमध्ये जेवणाचे सर्व पदार्थ एकत्र केलेले असत आणि सर्व नातवंडांना अवती भवती घेऊन एकाच ताटात सर्वजण जेवत असत. यातून नातवंडांशी म्हणजेच पुढच्या पिढीशी ते किती घट्टपणे जोडून घेतलेले होते हे यातून दिसून येत असे. ते कुटुंबवत्सल होते. दररोज सकाळी न चुकता नातवंडांना आणि जवळच्या इतरांना घेऊन सकाळच्या शुध्द हवेत खूप चालत असत. त्यांच्या बरोबर खूप दूरपर्यंत चालण्याचे धाडस करणे कठीण वाटायचे. घरी टेबलावर जेवायला बसल्यानंतर त्यांच्या सुना स्वतः जेवण वाढतात. आपल्याला सहज वाटून जाते की आजुबाजुला इतके नोकरचाकर असताना असे का? या सगळ्या कृतीतून भाऊंच्या वागण्यातील वेगळेपण जाणवत राहाते. त्यांचे कुटुंब हे एक गोकुळ आहे. त्यांची चारही मुले, स्नुषा आणि सर्व नातवंडे त्यांच्या सहवासात येणाऱ्या सर्वांना त्यांच्या प्रेमळ आणि आपुलकीच्या वागणुकीने शीतलता देतात. मध्यंतरी मी एक लेख वाचला होता. हवेलीचे आयुष्य असे त्या लेखाचे शीर्षक होते. हवेलीचे आयुष्य पिढ्यांमध्ये मोजले जाते. भाऊंच्या कुटुंबाकडे पाहिल्यानंतर त्यांच्या हवेलीच्या आयुष्याला शेवट हा नसणारच. माणूस म्हणून भाऊंच्या गुणवैशिष्ट्याचे वर्णन करण्यास लेखणी अपुरी पडते. त्यांच्या पुढच्या पिढ्या त्यांच्या

(पान २४ वर)

खेड्याकडे चला हे कृतीने सांगणारे दृष्टे व्यक्तिगत

(पान १४ वरून) सत्कर्मनि भाऊंच्याच पाऊल वाटेवरून मार्गक्रमण करणार आहेत. गेल्या २० वर्षांपासून शेतकऱ्यांमध्ये पाणी वापराची जाणीव करून देण्यासाठी महाराष्ट्र सिंचन सहयोग ही सेवाभावी संस्था राज्याच्या वेगवेगळ्या भागात सिंचन परिषदा भरवते. या कार्याबद्दलची आपुलकी म्हणून दरवर्षी जैन इरिगेशन संस्था परिषदेमध्ये आयोजकाच्या भूमिकेतूनच वावरते. परिषदेचे उद्घाटन नेहमीच्या पारंपारिक पध्दतीऐवजी या संस्थेच्या मदतीने ठिबक, तुषार, सोलर पंप इ. सिंचनाच्या उपकरणांच्या वापरातून केले जाते.

ग्रामीण भागात उद्योगाचे जाळे पसरवून हजारांच्या संख्येतील, खेड्यातून पोटाची खळगी भरण्यासाठी शहराकडे होणारे स्थलांतरण थांबवून त्यांनी समाजावर फार मोठे उपकार केले आहेत असे म्हणले तर अतिशयोक्ति ठरू नये. एक हंगामी शेतीतून शेतकरी सुखी आणि समृद्ध होऊ शकत नाही हे शेती व्यवसायातील विदारक सत्य आहे. शेती किमान द्विहंगामी करण्यासाठी पाण्याची जोड लागते. अल्पशा पाण्याचा इष्टतम वापर करण्यासाठी आणि त्यातून भरीव उत्पादन घेण्यासाठी त्याला तंत्रज्ञानाची जोड असावी लागते. शेतीतील उत्पादन हे नाशवंत असते. या नाशवंत उत्पादनाचे अधिक मूल्यदायी आणि टिकावू पदार्थात रूपांतरण करण्यासाठी प्रक्रिया उद्योगाची गरज लागते. अन्यथा मिळेल त्या भावाने शेतकऱ्याला आपला माल विकून काँगालपणातच राहावे लागते. भाऊंनी भारतीय शेतकऱ्यांच्या या अडचणी ओळखून शेतीला समर्पक उत्तर देण्याचे काम केलेले आहे. ठिबक, तुषार सारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा १९८५-८६ या कालावधीत देशामध्ये पाया रचला. आज एकट्या महाराष्ट्रामध्ये या तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाखाली असणारे क्षेत्र वीस लाख हेक्टरच्या आसपास असावे. देश पातळीवर हा आकडा एक दशलक्ष हे. कडे झेप घेत असावा. उद्योगाचे आणि शेतकऱ्यांचे नाते किती महत्वाचे असते हे त्यांनी कृतीने दाखवून दिले आहे. शेती उत्पादनाला प्रक्रियेची जोड देऊन शेती मालाची एक मोठी हमखास भाव मिळणारी बाजारपेठ त्यांनी निर्माण केली आहे. २००६-०७ च्या कालखंडात कांद्याचे भाव एक ते दोन रुपये प्रति किलो पर्यंत आलेले होते. त्याच काळात उत्तर महाराष्ट्रातील हजारो शेतकरी कराराच्या शेतीने जैन उद्योग समुहाशी जोडलेले होते आणि त्यांनी लाखो रुपयांचे उत्पन्न मिळविले. उद्योजकता हा एक वेगळा गुण आहे. सर्वच शेतकरी उद्योजक होऊ शकत नाहीत आणि म्हणून शेती व्यवसायाला हमी भाव, हमी बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी प्रक्रिया उद्योगाचा शेजार फार महत्वाची भूमिका पार पाडत असतो. भाऊंनी जळगाव परिसरात ग्रामीण शेतकऱ्यांना आधार देणारा बळकट असा शेजार निर्माण केलेला आहे. त्यांच्या उद्योगातून दरवर्षी हजारो आणि लाखो टन कांदा, डार्लिंब, आंबा, केळी, पेरू इ. अनेक शेती उत्पादनावर प्रक्रिया केली जाते आणि त्या उत्पादनाला देशांतर्गत आणि देशाबाहेर बाजारपेठ मिळवून दिली जाते. असे उद्योग देशाच्या प्रत्येक तालुका स्तरापर्यंत असणे ही काळाची गरज आहे. सिंचनाच्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे उत्पादन वाढले, पाण्याची, विजेची, खताची, श्रमाची बचत झाली. पण तिथेच थांबून चालणार

नाही. त्या उत्पादनाला चांगला भाव मिळून देण्यासाठी प्रक्रिया उद्योगाची जोड देणे गरजेचे आहे. या दोन्ही गोष्टींचा समतोल साधण्याचे उदाहरण भाऊंनी समाजापुढे घालून दिलेले आहे. या बाबींचे महत्त्व जाणूनच माझे लेख आणि माझी व्याख्याने जैन इरिगेशनचा संदर्भ घेतल्याशिवाय पूर्ण होत नाहीत.

सन २०००-२००१ मध्ये आजची समाजरचना अशा शिर्षकाखाली भाऊंनी एक पुस्तक लिहिले. ते नेहमी असे म्हणत असत की, या पुस्तकाची मांडणी करत असताना तुमच्या सारखी माणसे माझ्या मनात घुटमळत होती. माणसाने जन्माला येताना जे जग पाहिलेले होते त्यापेक्षा आधिक सरस ते जग करून या जगाचा निरोप त्यांनी घ्यावा असे ते म्हणत असत, माणसाच्या जगण्याचे हे उद्दिष्ट असावे असे त्यांना म्हणावेसे वाटत असावे. अलिकडे सौर ऊर्जेवर त्यांनी फार लक्ष केंद्रीत केलेले होते. पर्यावरण जपण्यासाठी पाण्याचे संवर्धन करणे. सांडपाण्यावर आणि घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करून त्याचा पुनर्वापर करणे, सौर ऊर्जेचा वापर वाढविणे इ. मूलभूत गोष्टींवर त्यांचा भर राहिलेला होता. हा व्यवहार तोट्याचा होत नाही, फायद्याचा होतो हे त्यांनी जगाला दाखवून दिलेले आहे. कोठे तरी वाचले होते, माणसाला आयुष्य किती असते? सोपे उत्तर म्हणजे जन्मापासून मरेपर्यंत. पण हे अर्धसत्य आहे. सुरुवात जन्मापासून होते पण शेवट त्या माणसाच्या समाजोपयोगी कार्याची आठवण येणाऱ्या किती पिढ्या ठेवणार आहेत तेथपर्यंत ते मोजले जाते. या अर्थाने भाऊंचे आयुष्य किती असावे याची गणती करता येणार नाही. भाऊंना समाजासाठी खूप काही करावयाचे होते. पाणी आणि कृषी या विषयाला वाहिलेले विद्यापीठ, जळगाव येथे अत्याधुनिक सर्व सोयींनी युक्त असे हॉस्पिटल, परिसरातील गावांना स्वस्त व स्वच्छ पाणी पुरवठा, सुक्ष्म सिंचनाच्या प्रसारासाठी राष्ट्रीय स्तरावर दरवर्षी पुरस्कार वितरण इ. काही बाबी लवकरच कार्यान्वीत करण्याची ग्वाही त्यांच्या पुढच्या पिढीकडून देण्यात आलेली आहे.

दोन एक महिन्यापूर्वी मी आणि माझे स्नेही डॉ. हापसे ठिबक सिंचन आणि ऊस पीक यावर चर्चा करण्यासाठी जैन इरिगेशन जळगाव याठिकाणी गेलो होतो. दुसऱ्या दिवशी भाऊंना भेटून पुण्याकडे परत येण्याचा विचार केलेला होता. अनिल भाऊ आणि अजित भाऊ या दोघांबरोबर चर्चा करत असताना बराचसा वेळ झाला. रेल्वे पकडण्याची वेळ आणि भाऊंना भेटणे याची सांगड घालता आली नाही. भाऊंना न भेटता पुण्याकडे यावे लागले. जळगावला जाऊन भाऊंना न भेटता येण्याची ही पहिली वेळ होती. लवकरच पुन्हा जाणे होईल आणि भाऊंबरोबर प्रशस्तपणे गप्पा मारता येतील अशा विचारात असतानाच नको ती बातमी कानावर आली आणि विचार थांबले. नियतीला हेच मान्य होते असे समजण्या पलिकडे आपल्या हातात काहीही नाही, हेच त्रिकालाबधीत सत्य आहे.

(लेखक मेरीचे निवृत्त महासंचालक आहेत.)

संपर्क : ९४२२७७६६७०

औषधाविना आरोग्य...

ज्ञान मुद्रा : सरावविधी : अंगठ्याचे टोक आणि तर्जनीचे यांनी परस-परांना स्पर्श करावा. दाब देण्याची आवश्यकता नाही. इतर बोटे सरळ ठेवावीत. **वैशिष्ट्ये :** ही मुद्रा अत्यंत महत्त्वाची आहे. याच्या सरावाने स्नायू आणि मस्तकाला फार लाभ होतो.

कालावधी : दीर्घकाळ सराळ केला जाऊ शकतो. ही मुद्रा कोठेही, केव्हाही, कोणत्याही स्थितीमध्ये केली जाऊ शकते.

लाभ : अंगठा हे बुद्धीचे केंद्र आहे. तर्जनीने जर अंगठ्यावर दाब दिला. गेला तर मस्तकामध्ये असणाऱ्या पिट्युटरी आणि पिनियल ग्रंथी उत्तेजित होतात. पिट्युटरी ग्रंथी नीट काम करत नसतील तर मुले क्षुद्र वृत्तीची होतात. निर्दय, धटिंगण, खोटारडी, उद्धट स्वभावाची, चोरी करणारी होतात. पिट्युटरी ग्रंथी सर्वसामान्य राहिली नाही तर व्यक्ती दयाशून्य गुन्हेगार बनते. एवढेच नव्हे तर या प्रवृत्तीची परिणती त्या व्यक्तीला चोर, दरोडेखोर बनवण्यात होते. असा माणूस खुनीही बनू शकतो. दीर्घकाळपर्यंत ज्ञानमुद्रेचा सराव चालू ठेवल्यास त्याच्या वर्तनात परिवर्तन होऊन वाईट सवयी नष्ट होतात. माणूस चांगल्या स्वभावाचा बनतो. ही मुद्रा मस्तकाच्या ज्ञानतंतूंना सक्रिय बनवते. मन शांत होते आणि ज्ञानाचा विकास होतो. मानसिक एकाग्रता, स्मरणशक्ती वाढते, मानसिक असंतुलन, वेडेपणा, उन्माद, क्रोध, आळस, थकवा नाहीसा होतो. चंचलता, व्याकूळता दूर होते, नष्ट होते. मंदबुद्धी बालकामध्ये आश्चर्यजनक सुधारणा होते. आध्यात्मिकता, स्नायूसंस्थेची क्षमता आणि ध्यानात प्रगती होते. एवढेच नव्हे तर, सातत्याने ही मुद्रा करणाऱ्याची दिव्यदृष्टी उघडण्यास मदत होते. सहावे ज्ञानेंद्रिय जागृत होते. त्या व्यक्तीला भूतकाळात घडलेल्या, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळात घडणाऱ्या गोष्टी दिसू लागतात. दुसऱ्याच्या मात काय चालले आहे हे पण कळते. मेंदूचे कोणतेही आजार, जसे वेडेपणा, चिडचिडेपणा, अस्थिरता, भीती, उन्माद, अस्वस्थता, नैराश्य, फिट्स येण्याचा आजार, चंचलता, व्याकूळता नाहीशी होते. उत्तेजित होणे, भय यांसारखे मानसिक विकार वा तणाव नाहीसे होतात. ज्याला जास्त झोप येते, त्याची झोप संतुलित होते. ज्यांना झोपेची गोळी किंवा गोळ्या घेण्याची सवय आहे किंवा निद्रानाशाचा विकार आहे, त्यांनी ज्ञानमुद्रेबरोबर प्राणमुद्रा करावी. शरीरातील पिट्युटरी आणि पिनियल ग्रंथीचे स्त्राव नियंत्रणात राहतात. मायग्रेनसारख्या डोकेदुखीसाठी ज्ञानमुद्रेबरोबर प्राणमुद्रा करावी. अधृष्टी व रेटिनाच्या दोषात ज्ञानमुद्रा लाभदायक. या मुद्रेला व्याख्यान आणि सरस्वती मुद्रादेखील म्हणतात. कारण या मुद्रेमुळे स्वतःचे ज्ञान-

आत्मज्ञान आणि पुस्तकी ज्ञान वाढते. निद्रानाश ३ दिवसांत संपतो. (ज्ञानमुद्रेने). कमी दृष्टी व रेटिनाच्या दोषात लाभदायक.

ज्ञान ध्यान मुद्रा : पद्यासन वा सुखासनांत दोन्ही हातांनी ज्ञानमुद्रा करून मांडीवर बेंबीच्या खाली चार बोटे डावा हात ठेवून त्यावर उजवा हात ठेवावा.

लाभ : ज्ञान मुद्रेचे सर्व फायदे मिळून ध्यानाचा अभ्यास करणाऱ्यांची ध्यानात जादा प्रगती होते.

ज्ञान वैराग्य मुद्रा : उजव्या हाताने ज्ञान मुद्रा करून हृदयाजवळ (अनाहत चक्र) ठेवून डाव्या हाताने ज्ञान मुद्रा करून डाव्या गुडघ्यावर ठेवावे.

लाभ : ज्ञान मुद्रेच्या सर्व लाभासह संसारात असणाऱ्या व्यक्ती वैराग्यपूर्ण आणि निष्पाप जीवन जगू शकतात.

अभयज्ञान मुद्रा : दोन्ही हातांनी ज्ञानमुद्रा करून दोन्ही खांद्याजवळ उभे करून, बोटे आकाशाकडे ठेवून, हाताचा वरचा भाग खांद्याजवळ राहिल.

लाभ : ज्ञानमुद्रेच्या सर्व लाभासह जीवनात निर्भयता येते. मरण अथवा इतर कोणत्याही भीतापासून मुक्ती मिळते.

तत्त्वज्ञान मुद्रा : पद्यासन अथवा सुखासनांत बसून उजव्या हाताने ज्ञान मुद्रा तर डाव्या हाताने पृथ्वी करून दोन्ही गुडघ्यावर ठेवली असता तत्त्वज्ञान मुद्रा होते.

लाभ : ज्ञानमुद्रेच्या सर्व फायद्यासह विज्ञान कोष उगडले जातात आणि त्यामुळे तत्त्वज्ञानाचे ज्ञान वाढते.

बोधिसत्त्व ज्ञान मुद्रा : उजव्या हाताने ज्ञान मुद्रा करून हृदयाजवळ हात ठेवावा आणि डाव्या हाताने ज्ञान मुद्रा करून उजव्या हाताचा अंगठा व तर्जनीस डाव्या हाताचा अंगठा व तर्जनी जुळवावी म्हणजे ही मुद्रा होते.

लाभ : ज्ञान मुद्रेच्या सर्व लाभासह ध्यानात प्रगती होते. ध्यान करणाऱ्या व्यक्तीस त्याच्या साधनेप्रमाणे कपाळाच्या मध्यभागावर पांढरा प्रकाश दिसतो.

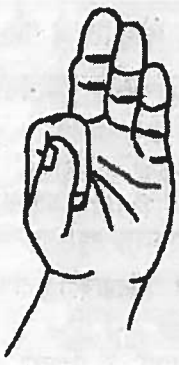
वायुमुद्रा : सराव विधी : तर्जनी वाकवून अंगठ्याच्या मुळाशी मध्यभागी टेकवावी. वाकलेल्या तर्जनीच्या दुसऱ्या पेरावर अंगठ्याने किंचित दाब द्यावा.

वैशिष्ट्ये : शरीरामध्ये वायुतत्त्वाची पातळी योग्य प्रमाणात राखते. शरीरामध्ये गॅसचे प्रमाण वाढण्यामुळे निर्माण होणार त्रास, जुनाट वातविकार व्याधी वगैरे हळूहळू पण निश्चितपे नाहीसे होतात.

कालावधी : गंभीर स्वरूपाच्या आजाराने ५०

■ डॉ. वसंत पाटील

वायू मुद्रा

आकाश मुद्रा

मिनिटे ही मुद्रा केली असता १२ ते २४ तासांत लाभ होतो. दीर्घ मुदतीपासून होणाऱ्या विकारात रोज १५ ते ४५ मिनिटे सराव करावा. सावकाश पण पूर्णपणे रोग बरे होतात. सांधेदुखी, संविधान, गाऊट, पार्किन्सनसारख्या रोगांत ते पूर्ण बरे होईस्तोवर करावी नंतर सर्वाधिकल स्पाॅडिलायसिस, गुडघेदुखी बरे होतात. गठिया (गाऊट) विकारांत लाभ होतो. कंपवातात विलक्षण लाभ होतो. तोंड वाकडे होणे, मान धडणे यांवर गुणकारी, पोलिओ, रक्तवाहिन्या शुष्क होणे. पाठीच्या कण्याचा वा मेरूदंडांच्या मणक्यामधला विकार अशा असाध्य व्याधींमध्ये या मुद्रेपासून फायदा होतो. रक्तप्रवाहातील दोष दूर होतात. जेवण झाल्यावर बेचैनी, गॅसचा त्रास होत असल्यास वायुमुद्रा करावी, आराम पडतो.

अर्धांगवायूची शंका आल्यास ही मुद्रा ४५ मिनिटे करावी. १२ ते २४ तासांत फरक जाणवतो. दर दोन तासांनी ४०५ मिनिटे या प्रमाणे करावी. गुडघेदुखी, मानदुखी, पाठदुखी, कंबरदुखी सुरू झाल्याचे लक्षात येताच या मुद्रेचा सराव करावा. थोड्याच वेळात लाभ होतो. वायूच्या प्रमाणात निर्माण होणारी चंचलता या मुद्रेने नाहीशी होते आणि त्यामुळे एकाग्रता शक्य होते. डोळ्यांच्या पापण्यांचा त्रास हूत होतो. वाताने उत्पन्न होणाऱ्या मानेच्या विकारात जर डाव्या बाजूस दुखत असेल तर वायू मुद्रेबरोबर मूठ डावीकडून उजवीकडे फिरविल्यास 'खटखट' असा वातनाडीचा आवाज येतो. मनगट फिरविताना वातनाडीवर अंगठ्याने दाब देऊन मनगट दोनदा फिरवावे. आवाज बंद होतो आणि मानदुखीपण थांबते. ज्या बाजूची मान दुखते त्या हाताचे मगट फिरवावे. संपूर्ण मान दुखत असल्यास आळीपाळीने मनगट-उजवीकून डावीकडे (उजवे मनगट) डावीकडून उजवीकडे (डावे मनगट) फिरवावे. गुडघेदुखी वायुमुद्रेने लवकर थांबते.

टीप : आवश्यक वाटल्यास दिवसातून २ किंवा ३ वेळा १५-२० मिनिटांपर्यंत ही मुद्रा करू शकता. जेव्हा दुखणे नाहीसे होईल किंवा वायू संतुलित होईल तेव्हा या मुद्रेचा सराव वा उपचार बंद करावयास हवा.

आकाशमुद्रा : सराव विधी : मध्यमा बोटाच्या टोकाने अंगठ्याच्या टोकाला स्पर्श करावा. **वैशिष्ट्ये :** मध्यमा बोट आकाशतत्त्वाशी संबंधित आहे. शरीरात आकाशतत्त्वाचे संतुलन बिघडल्यामुळे होणाऱ्या व्याधी या मुद्रेच्या सरावाने नाहीशा होतात. हृदयविकारग्रस्तांना दिलासा देणारी.

ध्यानाच्या वेळी आकाशमुद्रा करण्याने भावनाप्रवाह निर्मळ होतो. ज्ञानकेंद्र, डोक्याचा पुढील भाग, सहस्रार चक्र यांवर कंपनाचा अनुभव येतो. जपमाळेचा मणी अंगठ्यावर ठेवून मध्यमाच्या टोकाने

फिरवण्याने मनाची समृद्धी, ऐश्वर्य आणि भौतिक सुख मिळते.

कालावधी : गरज भासेल त्या वेळेसच ही मुद्रा ठराविक वेळेस करावी. **लाभ :** आकाशमुद्रेच्या सततच्या अभ्यासाने हाडांतील कमजोरी कमी होते. कॅल्शियमची पूर्तता होते. हाडे मजबूत होतात. दातांच्या कोणताही रोग दूर होऊन दात मजबूत होतात. मध्यमा व हृदय यांचा एकमेकांशी संबंध असल्यामुळे हृदयाचे बरेच रोग-उच्च रक्तदाब, अन्जायना पेन, अनियमित पल्सरेट यांमध्ये ही मुद्रा लाभदायक आहे. हृदयाच्या कोणत्याही रोगांवर या मुद्रेमुळे विशेष लाभ झाल्यासारखे वाटत नसल्यास अपानवायुमुद्रा करावी. या मुद्रेच्या सरावाने आत्मशक्ती, स्व-सामर्थ्य आणि जागृततेचा विकास होतो. जांभई देताना किंवा खाताना जबड्याचा अडकित्ता होऊन अडकला व तोंड बंद करता येत नसेल तर मधले बोट व अंगठ्याने चुटकी वाजवावी, जबडा तत्काळ सुटतो असा अनुभव आहे. कानाचा विकार जर शून्यमुद्रेने बरा झाला नाही, तर त्याच्याबरोबर अनुभव आहे. कानाचा विकार जर शून्यमुद्रेने बरा झाला नाही, तर त्याच्याबरोबर आकाशमुद्रादेखील करावयास हवी. अस्थींच्या अनेक आजारांत लाभदायक आहे. 'स्टिरॉईड्स' आणि 'कोर्टिझोन' घेणाऱ्या रुग्णांना त्या औषधाच्या दुष्परिणामांपासून वाचवते. जेव्हा आपण सांसारिक सुखासाठी जपमाळेचा उपयोग करतो, उदा. धनप्राप्ती, पुत्रप्राप्ती, कुटुंबात आनंद राहण्यासाठी इत्यादी. तेव्हा जपमाळेचा मणी अंगठ्यावर ठेवून मध्यमाच्या टोकापासून फिरवणे मनाची समृद्धी-ऐश्वर्य आणि सांसारिक सुख मिळते. मोक्षप्राप्तीसाठी जपमाळेचा मणी अंगठ्यावर ठेवून अनामिकेच्या टोकापासून फिरवावा. शत्रुत्व अथवा दुःखाचे निवारण करण्यासाठी अंगठा व तर्जनी उपयोगात आणावी. आपल्या बोटाची नखे मण्यांना स्पर्श होऊ देऊ नयेत अन्यथा अपेक्षित फळ मिळणार नाही. जपमाळेचे सर्व १०८ मणी चांगले असावेत. मेरुमणी सुंदर असावा, जर जपमाळा चांगल्या मंगलदायक करणासाठी वापरावयाची असेल तर पांढरी माळा वापरा. त्याचप्रमाणे दुःखदायक दूर होण्यासाठी लाल मण्यांची माळा वापरा.

जपमाळेप्रमाणेच वडीलधाऱ्या व्यक्तींना-तुमच्या गुरूंना-नमस्कार करताना आपला उजवा हात त्यांच्या उजव्या पायास स्पर्श करता यावा म्हणून हातांची फुली करा. आदराने याप्रमाणे जेव्हा नमस्कार केला जातो ज्येष्ठांच्या शरीरातून येणारे-आशीर्वाद देताना-घन (पॉझिटिव्ह) व ऋण (निगेटिव्ह) विद्युत तरंग विद्यार्थ्यांना, साधकांना फायदेशीर ठरतात. (क्रमशः)

(लेखक सार्वजनिक बांधकाम विभागातून निवृत्त झालेले कार्यकारी अभियंता आहेत.) संपर्क : ९८२२०२५२३६ ■■